

Олександр Лавер (Ужгород)

ВТРАТИ НАСЕЛЕННЯ СРСР, КРАЇН СНД ТА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ У ВІЙНАХ ТА ЕТНІЧНИХ КОНФЛІКТАХ 1945 – 2005 рр.

У пропонованій статті уточнюються цифри втрат населення СРСР, країн СНД та українського народу у зовнішніх та внутрішніх війнах та етнічних конфліктах 1945–2005 рр., які нами раніше наводилися в монографії¹ та в публікаціях².

Спочатку розглянемо втрати у **зовнішніх війнах та конфліктах. Радянсько-японська війна** тривала з 9 серпня до 2 вересня 1945 р. За офіційними даними, опублікованими 12 вересня 1945 р.³, Червона армія втратила 8.219 вбитих та 22.264 поранених. Японські втрати оцінювались у 80 тис. вбитих та 640 тис. полонених. Згодом радянські втрати були уточнені в бік збільшення і за останніми підрахунками склали 12.031 вбитих та 24.425 поранених⁴. Японські втрати за 25 днів війни за уточненими офіційними радянськими даними⁵ склали 83.737 осіб вбитими та 640.276 полоненими, хоча багато дослідників висловлювали сумнів у істинності наведеної цифри втрат, вважаючи її дуже перебільшеною⁶. І лише в 2005 р., через 60 років після закінчення радянсько-японської війни, було офіційно визнано, що цифру 83.737 загиблих японських військовослужбовців слід розуміти як кількість вбитих та поранених⁷. Якщо прийняти співвідношення вбитих і поранених як 1:3, то можна вважати, що в цій війні загинуло понад 20,9 тис. японських військовослужбовців, а всього, таким чином, в радянсько-японській війні 1945 року загинуло з обох боків понад 32,9 тис. осіб. У 1945 р. українці склали 20 %–25 % особового складу діючої армії⁸, а тому українські втрати в цій війні коливаються в межах 2,47 тис. – 3 тис. загиблих. Прийmemo для визначеності середню цифру 2,7 тис. загиблих українців у радянсько-японській війні 1945 року.

Після завершення Другої світової війни Радянський Союз активно втручався у внутрішні справи сусідніх держав. Радянські військовослужбовці приймали участь у **громадянській війні в Китаї (1946-1950 рр.)**. Всього в цій війні загинуло 936 радянських військовослужбовців⁹. Радянська армія приймала участь у **громадянській війні в Польщі (1944–1948 рр.)** на боці урядових військ проти загонів опозиції. В цій війні загинуло 30 тис. громадян Польщі та 1 тис. радянських військовослужбовців¹⁰. Складовою частиною громадянської війни був українсько-польський етнічний конфлікт на південному сході країни. Втрати українців у цьому конфлікті перевищили 4 тис. загиблих, в тому числі загинуло 1,5 тис. бійців УПА, решту загиблих склали підпільники та цивільне населення¹¹; втрати польської сторони склали 2.196 вбитих, в тому числі 997 військових, 600 міліціонерів та 599 цивільних осіб¹². Основна частина втрат припала на 1944–1945 рр., коли в українсько-польському етнічному конфлікті загинуло 3.128 українців та 1.411 поляків¹³. До цих втрат ще треба додати

342 українців, які були засуджені до страти польськими військовими судами в 1944–1950 рр., та 151 українця, що загинули від недоїдання, хвороб і тортур у концтаборі у Явожно в 1947–1948 рр.¹⁴. Таким чином, у Польщі (1944–1950 рр.) загинуло 4,5 тис. українців та 1 тис. радянських військовослужбовців.

Протягом 10.06–17.11.1947 року загопи УПА здійснювали прорив на Захід через територію **Чехословаччини**. Проти загонів УПА чисельністю 400–450 бійців було розгорнуто угруповання чехословацьких військ, що нараховувало 15.340 осіб, в тому числі 6.087 військовослужбовців, 5.623 співробітника служби безпеки та 3.630 колишніх партизанів¹⁵. На Захід вдалося прорватися 100 бійцям УПА¹⁶. За чехословацькими даними в бойових діях з чехословацького боку загинуло 39 військовослужбовців та співробітників служби безпеки, 26 було поранено, 149 було втрачено в автокатастрофах, від необережного поводження зі зброєю і т. д.¹⁷. Втрати УПА за чехословацькими даними склали 59 вбитих, 39 поранених та ще 217 осіб потрапили в полон¹⁸.

У корейській війні (1950–1953 рр.) безпосередню участь у боях приймав 64-й радянський винищувальний авіаційний корпус, чисельність якого складала 26 тис. осіб¹⁹. В Кореї загинуло 315 радянських військовослужбовців²⁰. Під час придушення радянськими військами **Берлінського повстання** (червень 1953 р.) загинуло близько 80 демонстрантів, втрати радянських військ, за деякими даними, склали 18 осіб загиблими²¹.

Таким чином, упродовж 1945–1953 рр. у 5 зовнішніх війнах і конфліктах загинуло 14.300 радянських військовослужбовців. Якщо вважати, що українці складали 20 %–25 % особового складу Радянської Армії, то втрати українців у цих конфліктах коливаються в межах 2,86 тис.–3,58 тис. загиблих. Прийmemo для визначеності середню цифру 3,22 тис. загиблих українців у зовнішніх війнах і конфліктах 1945–1953 років. За цей же проміжок часу в Польщі та Чехословаччині загинуло близько 4,6 тис. українців.

В 2003 р. вийшла монографія під назвою «Загиблі на чужині»²², в якій зібрані персоналії українців та уродженців України, які в якості військовослужбовців Радянської Армії загинули в зовнішніх війнах і конфліктах ХХ століття. Проте, попри цінну інформацію, яка зібрана укладачами монографії, в ній міститься ряд прикрих помилок. Наприклад, серед загиблих в боях біля річки Халхін-Гол (1939 р.) значиться уродженець Дніпропетровської області М.М.Зайюльєв, який помер своєю смертю 25 вересня 1986 р.²³; аналогічно уродженець м. Донецьк М.П.Жердєв, який значиться загиблим біля річки Халхін -Гол, насправді загинув 15 листопада 1942 р.²⁴. Навряд чи може бути уродженцем України Г.А.Яблочкін, який народився в Новосибірській області Росії, загинув у Гвінеї 21 липня 1974 р. і похований в м. Бердянськ²⁵ чи уродженець міста Гаврилов Посад (Росія) О.Т.Бобков, який загинув 21 лютого 1982 р. в Анголі і похований в м. Білгород-Дністровський²⁶ і т. д. Іншими словами, кількість українців та уродженців України, які загинули у зовнішніх

війнах і конфліктах ХХ століття в якості військовослужбовців Радянської Армії, за даними цієї монографії має бути відкоректована в бік зменшення.

Із наступних воєн і конфліктів 60–80-х років ХХ століття найбільшими були втрати під час придушення радянськими військами угорського повстання 1956 р., вводу військ Організації Варшавського Договору в Чехословаччину (1968 р.), під час радянсько-китайського конфлікту 1969 р. та під час війни в Афганістані (25.12.1979–15.02.1989).

Під час **угорського повстання** (жовтень – листопад 1956 р.) бойові дії проти угорських повстанців (60 тис. осіб, 100 танків)²⁷ вели радянські війська чисельністю близько 60 тис. осіб²⁸. З радянського боку загинуло, померло від ран та пропало безвісти 720 осіб, було поранено і травмовано 1.540 осіб²⁹. Під час придушення угорського повстання загинув 181 уродженець України³⁰. Втрати угорців склали 2.502 осіб вбитими та 19.229 пораненими, ще 842 угорських повстанці були депортовані до СРСР³¹. Після придушення повстання було страчено близько 500 повстанців, понад 10 тис. посаджено в тюрми та ще понад 200 тис. осіб (при загальній чисельності населення в 10 млн.) втекли з країни³². Загалом під час придушення угорського повстання загинуло понад 3,72 тис. осіб.

20 серпня 1968 р. 500-тисячне угруповання військ Організації Варшавського Договору з 5 тис. танків та БТР³³ перейшло чехословацький кордон. Чехословацька армія чисельністю в 200 тис. осіб не виявила ніякого опору, хоча в деяких випадках мали місце збройні напади на військовослужбовців країн ОВД³⁴. Втрати радянських військ в Чехословаччині (21.08.–20.09.1968) в результаті цих нападів склали 12 осіб вбитими та 25 пораненими, окрім того, ще 86 осіб загинуло з інших причин: в катастрофах, від необережного поводження зі зброєю і т. д., та ще 62 особи з цих причин одержали поранення і травми³⁵. Загалом радянські втрати в Чехословаччині склали 98 вбитих та 87 поранених. В Чехословаччині загинуло 45 уродженців України, в тому числі 33 українці³⁶. За офіційними підрахунками в період з 21 вересня по 17 грудня 1968 р. загинуло 94 та одержали важкі поранення 345 громадян Чехословаччини³⁷. В зв'язку з цим цифрою втрат 72 загиблих та 269 поранених громадян Чехословаччини під час вводу військ ОВД в країну 1968 р., яка наводиться³⁸, ми вважаємо неточною. Загалом під час вводу військ ОВД в 1968 р. в Чехословаччину загинуло з обох боків 192 особи, з яких 33 (17,2 %) склали українці.

Радянсько-китайський конфлікт 1969 року включав в себе бойові дії в районі острова Даманський – на річці Уссурі та коло озера Жаланашколь – в Казахстані. В боях біля острова Даманський (2–21 березня 1969 р.) втрати радянських військ склали 58 загиблих та 94 поранених³⁹. В бою біля озера Жаланашколь загинуло 2 та було поранено 10 радянських прикордонників⁴⁰. Загалом радянські втрати склали 60 загиблих та 104 поранених. В боях біля острова Даманський загинуло 6 уродженців України⁴¹. Китайські втрати були набагато більшими. Через 30 років після завершення конфлікту згідно з розсекреченими офіційним Пекіном даними на 1 загиблого радянського військово-

службовця прийшлося 20 китайських⁴², що дає нам цифру 1.160 загиблих китайських військовослужбовців. Тому дані про те, що в боях біля острова Даманський загинуло близько 600 китайських військовослужбовців⁴³ є применшеними майже в два рази. Китайські втрати в бою поблизу озера Жаланашколь склали 21 загиблого⁴⁴. Таким чином, в радянсько-китайському конфлікті 1969 р. загинуло з обох боків понад 1.240 осіб, причому радянські втрати склали 4,8 % всіх втрат.

Найбільшою за чисельністю втрат в повоєнні роки та за часом ведення бойових дій для радянських військ була **війна в Афганістані**. За даними тодішнього міністра оборони СРСР маршала Язова з 25 грудня 1979 р. і до 15 лютого 1989 р. в бойових діях у Афганістані взяли участь 525.190 радянських військовослужбовців, загинуло 13.833, було поранено 23.258, пропало безвісти 310, потрапило в полон 107 солдатів та офіцерів (за 17 років було звільнено з полону 22 особи)⁴⁵. Певну уяву про інтенсивність бойових операцій Радянської Армії в Афганістані дає таблиця 1⁴⁶:

<i>Рік</i>	<i>Загальні втрати</i>		<i>Бойові втрати</i>	
	<i>Всього загинуло</i>	<i>В тому числі офіцерів</i>	<i>Всього загинуло</i>	<i>В тому числі офіцерів</i>
1979	86	10	70	9
1980	1.484	199	1.229	170
1981	1.298	189	1.033	155
1982	1.948	238	1.623	215
1983	1.446	210	1.057	179
1984	2.343	305	2.060	285
1985	1.868	273	1.552	240
1986	1.333	216	1.068	198
1987	1.215	212	1.004	189
1988	759	117	639	106
1989	53	10	46	9
Разом	13.833	1.979	11.318	1.655

Згодом втрати радянських військ в Афганістані були уточнені і за останніми підрахунками⁴⁷ були такими: військову службу в Афганістані пройшло 620 тис. радянських військовослужбовців (в тому числі 525,2 тис. – в Радянській Армії, 90 тис. – в підрозділах КДБ СРСР та 5 тис. – в підрозділах МВС СРСР), з них загинуло 15.051 осіб, пропало безвісти та потрапило в полон 417 осіб (повернулося з полону 130). Було поранено та травмовано 53.753 радянських військовослужбовців, захворіло на різні хвороби 415.932 особи⁴⁸.

В Афганістані в якості військовослужбовців Радянської Армії загинуло 2.572 українці⁴⁹, що склало 17,09 % радянських втрат. Якщо вести мову про уродженців України, то через Афганістан пройшло 150 тис. осіб (24,19 % загального числа радянських військовослужбовців), загинуло 3.288 уродженців України (21,85 % всіх втрат), 72 пропало безвісти або потрапило в полон, поранено

було 8 тис. уродженців України, з них 5 тис. осіб залишилося інвалідами⁵⁰. В післявоєнний час за період 1989–2003 рр. від хвороб та наслідків бойових поранень померло, за деякими даними, в два рази більше українських ветеранів Афганістану, аніж в роки афганської війни⁵¹.

Зауважимо, що існують більш високі оцінки радянських втрат. Наприклад, за даними Б.Соколова⁵², в Афганістані загинуло 135–140 тис. та було поранено 350 тис. радянських військовослужбовців. Вказані цифри втрат ми вважаємо завищеними. Вони перевищують офіційні радянські втрати щонайменше в 9 разів.

З афганського боку загинуло близько 100 тис. військовослужбовців маріонеткової афганської армії, яка підтримувала радянські війська⁵³, за заявою тодішнього президента Афганістану Наджибулли на початок червня 1988 року загинуло 243.900 афганських військовослужбовців та цивільних осіб, які підтримували прорадянський афганський уряд⁵⁴. З урахуванням втрат сил опору та цивільного населення, що їх підтримували, кількість загиблих в афганській війні 1979–1989 рр. коливається в межах 1–1,5 млн. загиблих⁵⁵.

Серед інших воєн і конфліктів, у яких приймав участь СРСР, були такі: розмінування території Алжиру (1962–1964 рр.) – 25 загиблих, карибська криза (1962–1964 рр.) – 69 загиблих, війна у В'єтнамі (1965–1975 рр.) – 16 загиблих, арабо-ізраїльські війни (1967–1982 рр.) – 52 загиблих, війна в Анголі (1975–1994 рр.) – 11 загиблих, сомалійсько-ефіопська війна (1977–1979 рр.) – 33 загиблих, чадсько-лівійський конфлікт (80-ті роки) – 22 загиблих, конфлікт в Югославії (1989–1991 рр.) – 29 загиблих⁵⁶. У цих конфліктах та війнах загинуло 257 радянських військовослужбовців. В чотирьох інших конфліктах загинуло ще 16 радянських військовослужбовців⁵⁷. Разом – 273 особи.

За підрахунками укладачів монографії «Загиблі на чужині», упродовж 60–80-х років ХХ ст. в якості радянських військовослужбовців в Африці в локальних війнах і конфліктах загинуло 49 уродженців України, на Близькому та Середньому Сході – 6, в Кореї – 48 уродженців України.

Отже, упродовж 1946–1953 рр. у зовнішніх локальних війнах і конфліктах загинуло близько 3,22 тис. українців, а в Афганістані – 2.572 українці. Зробимо спробу наближено обчислити кількість загиблих українців з 1.151 радянського військовослужбовця, які загинули в інших локальних війнах і конфліктах 60–80-х рр. ХХ ст. Вище зазначалося, що українці склали 17,09 % всієї кількості загиблих в афганській війні 1979–1989 рр. З іншого боку, згідно з переписом населення 1979 р. українці склали 16,16 % населення колишнього СРСР⁵⁸. Порівнюючи вказані відсотки, бачимо, що питома вага втрат українців у афганській війні відрізнялася від їх питомої ваги в складі населення СРСР менше, ніж на один процент. Отже, можемо припустити, що українці склали 16–17 % загиблих серед згадуваних вище 1.151 загиблого радянського військовослужбовця, що дає нам цифру 184–196 загиблих українців. Приймемо

для визначеності середню цифру 190 українців, які загинули в якості радянських військовослужбовців у згадуваних вище війнах і конфліктах.

Таким чином, у зовнішніх війнах і конфліктах 1945–1991 рр. загалом загинуло 5,98 тис. українців. Ще понад 4,6 тис. українців загинуло внаслідок бойових дій між загонами УПА та підрозділами урядових військ на території Польщі та Чехословаччини. Разом, таким чином, за межами кордонів колишнього СРСР загинуло 10,58 тис. українців.

В 1991 р. український парламент рішеннями від 24 серпня та 22 жовтня перевів під свою юрисдикцію радянські війська, які знаходилися на території України. У вересні 1991 р. це зробила Білорусь, а 7 травня 1992 року – Росія. В результаті 2,8 млн. колишніх радянських військовослужбовців стали військовослужбовцями Росії, 650 тис. – України, та 180 тис. – Білорусі⁵⁹. З того часу бере свій початок українська армія, яка за роки незалежності теж понесла втрати. За даними Міністерства оборони України за 1992–2005 рр. загинув 3.171 український військовослужбовець, з них 1.591 – при виконанні службових обов'язків⁶⁰. Нас будуть цікавити втрати Збройних сил України у війнах і конфліктах.

Таких втрат Збройні сили України зазнали в результаті миротворчих операцій. Українська миротворча діяльність почалася в 1992 р. відправкою миротворчого батальйону в Югославію. За півроку служби в Югославії українські миротворці втратили 3 вбитих та 20 поранених⁶¹. На середину червня 2004 р. загинуло 29 українських миротворців⁶², а вже на початок червня 2006 р. українські миротворці втратили 45 осіб вбитими та понад 100 пораненими⁶³. Загалом з 1992 р. за кордон було направлено 25 підрозділів, в миротворчих операціях прийняло участь понад 25 тис. українських військовослужбовців та понад 3 тис. одиниць різної техніки⁶⁴.

Особливої уваги заслуговує українська миротворча місія в **Іраку**. Бойові дії в цій країні почалися 20 березня 2003 р. вторгненням американсько-британських військ. За 21 день активних бойових дій США втратили загиблими 134, Великобританія – 32 військовослужбовця, втрати армії Іраку склали 3.056 осіб вбитими та 7.383 пораненими⁶⁵. Після цього американсько-британськими військами йшла зачистка окупованих територій, а вже 1 травня 2003 р. президент США Дж. Буш оголосив про завершення активної фази військової операції⁶⁶. В Ірак 1.600 українських миротворців прибули 11 серпня 2003 р., перший український вояк загинув в Іраку 30 вересня 2003 р.⁶⁷. Найбільш невдалим для українських миротворців був день 9 січня 2005 р., коли внаслідок вибуху складу боєприпасів загинуло 8 українських вояків⁶⁸. Аналіз втрат українських вояків в Іраку порівняно з військовослужбовцями інших країн даємо у таблиці 2⁶⁹:

Термін бойових дій	США	Велика Британія	Італія	Іспанія	Україна	Болгарія	Польща	Словаччина	Всього
20.03.2003 – 30.04.2004	736	59	17	11	6	6	2	–	842
20.03.2003 – 17.09.2004	1.020	65	19	11	8	6	13	3	1.154
20.03.2003 – 15.01.2005	1.353	76	19	11	17	7	16	3	1.512
20.03.2003 – 19.12.2005	2.157	98	27	11	18	13	17	3	2.359

Таїланд, Данія, Естонія, Сальвадор та Нідерланди втратили по два військовослужбовці, ще три держави (Латвія, Угорщина, Казахстан) втратили в Іраку по одному військовослужбовцю⁷⁰. Стосовно втрат цивільного населення: станом на 20 березня 2006 р. загинуло понад 30 тис. жителів Іраку⁷¹, загинуло також близько 6,4 тис. солдатів іракської армії⁷².

За даними міністра оборони України А.Гриценка, за 2,5 роки через Ірак пройшло понад 5 тис. українських військовослужбовців⁷³, причому Міністерство оборони України планує висувати їх на керівні пости в українському війську. В 2006 р. переважна кількість українських миротворців з Іраку була виведена, і тому якщо наприкінці 2003 р. 2.794 українських військових виконували миротворчу місію в 10-ти країнах світу⁷⁴, то на початок червня 2006 р. миротворчу місію в 9-ти країнах світу виконували 662 українських миротворці⁷⁵.

Великих втрат зазнала українсько-русинська громада **Югославії** під час етнічного конфлікту, який мав місце у цій країні в першій половині 90-х років ХХ ст. Тільки в перші місяці сербсько-хорватського етнічного конфлікту в Хорватії (1991 р.) загинуло 300 осіб українського походження та ще 350 пропало безвісти⁷⁶. За даними, які наводить С.Чорний, за 4 місяці 1991 р. в Хорватії загинуло 158 русинів та українців, пропало безвісти та не впізнано 310, стали біженцями 1.260 осіб⁷⁷. Загалом 30 % українсько-русинської популяції в Хорватії зазнало жертв та страждань⁷⁸. Під час сербсько-хорватського конфлікту в Хорватії загинуло 8 % українців та русинів Хорватії⁷⁹. За даними переписів населення Югославії, які наводяться С.Чорним, кількість русинів та українців Югославії на початку 90-х років складала близько 36 тис. осіб⁸⁰, причому понад 70 % мешкало в Союзній республіці Югославія (в тому числі 67,3 % у Воєводині), 16,2 % – в Хорватії (5,83 тис.), 12,8 % (4,6 тис.) – в Боснії та Герцеговині⁸¹. Переносячи наведений вище відсоток (8 %) на кількість русинів та українців Хорватії, одержуємо, що в цій країні упродовж 1991–1993 рр. загинуло коло 470 русинів та українців. Всього в цій країні загинуло в

першій половині 90-х років 30 тис. осіб, а загалом по Югославії – 200 тис. осіб загинули та 500 тис. були поранені⁸². Якщо вважати, що в етнічному конфлікті в Боснії та Герцеговині загинув такий же відсоток русинів і українців як в Хорватії, то наближено можна вважати, що в Боснії та Герцеговині загинуло близько 370 місцевих русинів і українців, а загальні втрати русинсько-української громади в Югославії можна наближено оцінити у 840 загиблих. Виведена нами цифра втрат може бути уточнена шляхом подальшого дослідження.

Таким чином, упродовж 1945–2005 років за межами СРСР та Української держави у війнах та етнічних конфліктах загинуло близько 11,5 тис. українців, в тому числі понад 6 тис. осіб – в якості військовослужбовців радянської та української армій, та близько 5,44 тис. – у війнах та конфліктах на території Польщі, Чехословаччини та Югославії.

Перейдемо до аналізу втрат населення у **внутрішніх війнах та конфліктах**. В 1944–1953 рр. точилася збройна боротьба між загонами УПА та підрозділами Червоної Армії і НКВС в **Західній Україні**. Точних даних про втрати ворогуючих сторін немає до цих пір. Максимальні оцінки втрат є такими. В звіті наркома внутрішніх справ УРСР В.Рясного зазначалось, що протягом 1944–1945 рр. було здійснено 40 тис. операцій, в ході яких загинуло 103 тис. і затримано 125 тис. повстанців, було виявлено 83 тис. осіб, що переховувались від мобілізації до війська⁸³. Згідно з даними М.Ковалю⁸⁴ за період 1944 та за 6 місяців 1945 р. було вбито 110.947 та заарештовано 450.929, з'явилося з повинною 114.869 учасників формувань УПА та підпілля ОУН. За даними Л.Берії, представленими до президії ЦК КПРС у червні 1953 р., у 1944–1953 рр. на Західній Україні було знищено 153 тис. учасників руху опору, заарештовано 134 тис. та депортовано понад 200 тис. громадян⁸⁵. В листі М.Підгорного до ЦК КПРС від 25.09.1956 стверджувалося, що упродовж 1944–1953 рр. в збройній боротьбі на Західній Україні загинуло 172 тис. осіб, в тому числі 150 тис. бійців УПА та 22,4 тис. військовослужбовців, чекістів та цивільних громадян, було заарештовано 103 тис. учасників національно-визвольного руху та заслано в Сибір 203 тис. членів їх родин⁸⁶. За даними С.Ткаченка, з 1 лютого 1944 р. і до 25 травня 1946 р. в збройній боротьбі загинуло 110.835 бійців УПА та підпільників, було взято в полон і заарештовано 250.676 осіб, загинуло 14.128 радянських військовослужбовців⁸⁷. І, нарешті, в журналі «Родина» на початку 90-х років була наведена така цифра: під час збройної боротьби 1944–1953 рр. на Західній Україні загинуло 55 тис. бійців УПА, 25 тис. військовослужбовців Червоної Армії, МВС та МДБ СРСР та понад 30 тис. мирних жителів⁸⁸.

Виникає питання: наскільки наведені вище цифри втрат УПА і радянських військ відповідають реальній дійсності, і якими могли бути реальні цифри втрат ворогуючих сторін під час збройної боротьби 1944–1953 рр. на Західній Україні. При цьому слід мати на увазі зауваження Б.Соколова⁸⁹, що в офіційних військових звітах втрати противника, як правило, визначають навмання, але так, щоб вони хоча би в три рази перевищували величину власних втрат.

Якщо вести мову про втрати цивільного населення, то за останніми підрахунками вони коливаються в межах 30–40 тис. загиблих під час збройної боротьби 1944–1953 рр. на Західній Україні⁹⁰. В якості цифри втрат цивільного населення приймемо мінімальну цифру – 30 тис. загиблих під час збройної боротьби 1944–1953 рр.⁹¹. Серед них 2.662 загиблих партійних працівників, 1.931 вчителів і лікарів, 582 голів сілрад, 267 голів колгоспів, 50 священників і т. д.⁹².

Органами радянської влади в 1944–1951 рр. було виселено із західних областей 65.906 родин (203.662 особи), в тому числі 182.573 особи як учасників «націоналістичного» підпілля, 12.135 – як «куркулів» та членів їх сімей, єговістів із сім'ями – 8.694⁹³. Загалом з початку 1930-х і до середини 1950-х рр. в СРСР депортаціям було піддано 15 народів та понад 40 народностей, всього було виселено 3,5 млн. осіб, причому в перші роки життя на новому місці смертність серед поселенців сягала 27 %⁹⁴. Виходячи з того, що кількість депортованих з України складала 203,7 тис. осіб, можна вважати, що на засланні померло приблизно 55 тис. українців. Вказані втрати є непрямими втратами українського народу під час збройної боротьби 1944–1953 рр. на Західній Україні.

Для того, щоб визначити, наскільки наведені вище цифри втрат УПА відповідають реальній дійсності, потрібно хоча б наближено встановити чисельність УПА. Самі повстанці чисельність УПА в 1944 р. оголосили рівною 80 тис. українських вояків, об'єднаних в 50 куренів та 20 тис. чужоземних вояків, об'єднаних в 15 куренів⁹⁵. Але справжня чисельність УПА виявилася втричі меншою, причому на завищеність наведеної вище цифри – 100 тис. бійців УПА вказували українські історики, які служили в УПА⁹⁶. На базі архівних документів ОУН та УПА, що зберігаються на Заході, можна говорити про 20 тис. бійців УПА на кінець 1943 р. та максимальну кількість – 30 тис. бійців УПА навесні 1944 р.⁹⁷. Додамо, що О.Субтельний також вважає, що більш обґрунтованою є цифра 30–40 тис. бійців УПА, аніж 100 тисяч⁹⁸. Чисельність збройних підрозділів Тараса Бульби-Боровця, з липня 1943 р. перейменованих в УНРА, складала в квітні 1943 р. 4 тис. осіб, а восени 1943 р. – 5 тис. осіб⁹⁹. Підрозділи УНРА пізніше значною мірою влилися в склад УПА. Отже, в 1943–1944 рр. українські військові формування навряд чи перевищували 35 тис. бійців, до того ж вони були значною мірою знесені бойовими діями проти підрозділів Армії Крайової (АК) та Батальйонів хлопських (БХ) в українсько-польському етнічному конфлікті 1943–1944 рр. Для порівняння: польські збройні сили на Галичині склали 30 тис. бійців, а 27-ма дивізія АК на Волині – 8 тис. бійців¹⁰⁰. За даними НКВС України в 1944 р. налічувалось 379 формувань УПА, які нараховували 5.831 бійця та кілька десятків тисяч у підпіллі¹⁰¹. Що ж стосується чужоземних вояків, то їх в УПА нараховувалося не 20 тис., як декларували повстанці, а всього 1–2 тис. осіб – переважно дезертирів із загонів німецької допоміжної поліції, причому всі повстанські відділи УПА з неукраїнців весною і влітку 1944 р. були або розбиті, або перейшли на бік

Червоної Армії¹⁰². За даними, які наводять І.Осташ та В.Шпарик, в 1945 р. нараховувалося всього 22 тис. бійців УПА¹⁰³.

В 1944 р., коли Червона Армія вступила на територію Західної України, радянським командуванням планувалося мобілізувати в її ряди 700 тис. місцевих жителів. Проте план мобілізації був провалений: наприклад, на Галичині до військкоматів з'явилося тільки 50 % призовників¹⁰⁴. Дезертири переховувалися в лісах, причому частина з них вступала в УПА, але багато хто при першій можливості виходили з лісів. За радянськими даними, на 1 червня 1945 року з лісів вийшло 40.385 осіб¹⁰⁵. Іншими словами, кількість активних бійців УПА не перевищувала 35 тис. осіб, а тому дані НКВС про те, що протягом 1944 р. на Західній Україні було проведено 6,5 тис. бойових операцій, в ході яких загинуло 57.405 і було полонено 50.387 повстанців¹⁰⁶ інакше, як фантастичними, не назвеш. Аналогічно не мають нічого спільного з дійсністю наведені вище дані про 110 тис. чи про 150 тис. бійців УПА, які загинули під час боротьби 1944–1953 рр. на Західній Україні. Більш близькими до дійсності є такі цифри втрат УПА: за другу половину 1944 р. загинуло 6 тис. бійців УПА та 12 тис. потрапило в полон¹⁰⁷. Протягом 1945 р. втрати УПА склали 9 тис. загиблих та 24 тис. потрапили в полон¹⁰⁸. Хоча з іншого боку, оскільки у вказаних джерелах нічого не говориться про кількість поранених бійців УПА, створюється враження, що і ці дані радянського командування потребують перевірки на достовірність.

Якщо вести мову про співвідношення втрат радянських підрозділів та загонів УПА, то наведена С.Ткаченком цифра втрат – на 110.835 вбитих повстанців і підпільників прийшлося 14.238 загиблих радянських військовослужбовців, – не витримує ніякої критики. На той час стрілецькою зброєю УПА була озброєна досить непогано. За радянськими даними, нараховувалося понад 700 мінометів, 10 тис. станкових та ручних кулеметів, 26 тис. автоматів, понад 20 тис. гвинтівок, 22 тис. пістолетів і т. д.¹⁰⁹, а тому співвідношення загиблих червоноармійців та бійців УПА, як 1:7,8 (за С.Ткаченком) ми вважаємо недостовірними. Ми будемо ближчими до істини, коли візьмемо за основу співвідношення втрат Війська Польського та загонів УПА під час збройної боротьби у Закерзонні, тим більше, що Військо Польське на той час керувалося радянськими бойовими статутами і на 60 % складалося з радянських громадян¹¹⁰. Згідно з наведеними С.Ткаченком даними¹¹¹, в Польщі упродовж 1944–1947 рр. загинуло 4 тис. українців, в тому числі 1,5 тис. бійців УПА; поляки втратили 2.196 осіб, в тому числі 997 військових, 600 міліціонерів та 599 цивільних громадян. Отже, співвідношення втрат підрозділів Війська Польського і загонів УПА складає 1:1,5. Якщо прийняти останнє співвідношення і врахувати, що з 1 лютого 1944 р. по 25 травня 1946 р. на Західній Україні загинуло 14.128 радянських військовослужбовців, то втрати УПА складуть понад 21 тис. осіб. Виведена нами цифра втрат знаходить підтвердження в даних, наведених Д.Веденєвим¹¹², згідно з якими на 1 травня 1945 р. загинуло 20,5 тис. бійців УПА.

Слід відмітити, що після 1945 р. активність бойових дій на Західній Україні потрохи пішла на спад. Якщо протягом 1944 р. було зафіксовано 3.287 збройних нападів УПА, в 1945 р. – 3.427 нападів, то в 1946 р. – 2.598 збройних нападів, а в 1947 і 1948 рр. – відповідно 2.068 та 1.387 збройних нападів УПА¹¹³. З огляду на все вищесказане, на наш погляд, найбільш адекватною цифрою людських втрат під час збройної боротьби 1944–1953 рр. на Західній Україні є цифра втрат, наведена в журналі «Родина» на початку 90-х років¹¹⁴: в збройній боротьбі загинуло 55 тис. бійців УПА, 25 тис. військовослужбовців Червоної Армії, МВС та МДБ СРСР та понад 30 тис. мирних жителів. Сюди ж слід додати втрати винищувальних батальйонів – 2.590 загиблих¹¹⁵ та втрати в лавах УПА внаслідок «чистки» 1945–1947 рр., яка була влаштована СБ (службою безпеки) ОУН. Тільки на Волині в 1945 р. за підозрою в співробітництві з НКВС було ліквідовано понад 1 тис. підпільників¹¹⁶. Об'єднуючи наведені вище цифрові дані, одержимо, що під час збройної боротьби 1945–1953 рр. на Західній Україні загинуло всього понад 114 тис. осіб, в тому числі втрати цивільного населення склали 30 тис. осіб (26,32 %), решту втрат склали військові втрати. Близько 55 тис. депортованих жителів Західної України загинуло на засланні від важких умов життя.

Якщо вести мову про етнічний аспект проблеми, то сталінський режим робив усе можливе, щоб перевести національно-визвольний рух на Західній Україні в русло внутрішнього етнічного конфлікту. Так, вбивство лідера ОУН полковника Є.Коновальця було здійснене генералом МДБ П.Судоплатовим, за національністю українцем¹¹⁷. Стосовно Західної України, то вже в листопаді 1944 р. було сформовано 203 винищувальних загони з місцевих жителів для боротьби з УПА чисельністю 22.796 осіб¹¹⁸, в червні 1945 р. вже нараховувалося 300 винищувальних батальйонів числом 25 тис. осіб¹¹⁹, на початку 1947 р. було майже 2 тис. винищувальних батальйонів числом 35,1 тис. осіб¹²⁰, а в червні 1948 р. у винищувальних батальйонах нараховувалося 86.763 бійців¹²¹. Аналогічно в 1951 р. 41,5 % оперативного та 40 % керівного складу МДБ УРСР на Західній Україні були етнічними українцями¹²². Додамо, що наприкінці війни на Західну Україну було прислано 49 тис. партійних, комсомольських, радянських та господарських працівників із Східної України, які зайняли 90 % всіх номенклатурних посад¹²³ і яких радянське керівництво розглядало як провідників своєї політики в регіоні. Якщо вважати, що хоча б половину загиблих радянських військовослужбовців під час збройної боротьби 1944–1953 рр. на Західній Україні склали українці, то наближено можна вважати, що в цій війні загинуло 101,5 тис. українців (89,04 % всіх загиблих).

Розглянемо інші конфлікти, які мали місце в цей час. Розмах бойових дій в **Литві**, де антирадянську збройну боротьбу повела Литовська визвольна армія (ЛВА), був таким же, як і на Західній Україні. Навесні 1945 р. чисельність повстанців складала 30 тис. осіб, а всього партизанило і переховувалося в лісах 70–80 тис. осіб¹²⁴. Як і на Західній Україні, радянське керівництво перевело

національно-визвольний рух на рейки внутрішнього етнічного конфлікту. Упродовж 1944–1956 рр. в Литві від рук ЛВА загинуло 25.108 цивільних жителів, з яких 23 тис. були литовці. Загалом в збройній боротьбі 1944–1956 рр. в Литві загинуло 50 тис. осіб, в тому числі 20 тис. бійців ЛВА¹²⁵. Втрати Червоної Армії та МДБ склали 5 тис. загиблих.

Масштаби бойових дій в **Латвії** та **Естонії** були набагато меншими. Максимальна чисельність місцевих національних сил опору складала в Латвії 10–15 тис. осіб та близько 10 тис. осіб в Естонії¹²⁶, проте вже станом на 1 січня 1946 р. в Латвії було зафіксовано 64 партизанських формування чисельністю 753 особи, а в Естонії 55 формувань чисельністю 428 осіб¹²⁷. Повстанці Латвії та Естонії зосередили свої зусилля в основному на терористичних актах проти представників радянської влади. Наприкінці 80-х років вважалося, що від рук «лісових братів» в Латвії загинуло 3 тис. осіб¹²⁸. Уточнені дані виявилися такими: з липня 1944 р. по грудень 1953 р. в Латвії «лісовими братами» було знищено 2.208 місцевих активіста, червоноармійця, співробітника НКВС і МДБ¹²⁹. В Естонії тільки за 1948 р. і початок 1949 р. було вбито кілька сотень представників радянської влади¹³⁰. Радянський уряд відповів жорстокими репресіями. До весни 1949 р. було виселено 60 тис. осіб з Естонії, 50 тис. – з Латвії та 150 тис. – з Литви¹³¹. Всього 260 тис. осіб. Якщо вважати, що на заслання загинуло 27 % депортованих, то отримаємо, що в місцях заслання загинуло 70,2 тис. депортованих жителів Прибалтики. В результаті на кінець 1949 р. повстанський рух в Латвії був розгромлений, в Естонії окремі сутички продовжувались до 1953 р.¹³² В Литві втрати активістів, військовослужбовців Червоної Армії, НКВС та НКДБ склали 60 % втрат. Якщо прийняти цей відсоток втрат достовірним для Латвії і вважати людські втрати в збройній боротьбі 1944–1953 рр. в Латвії та в Естонії приблизно рівними, то одержимо, що в цих державах за вказаний період всього загинуло в збройній боротьбі 7,4 тис. осіб.

Таким чином, упродовж 1944–1953 рр. на Західній Україні та в Прибалтиці в збройній антирадянській боротьбі загинуло понад 171 тис. осіб, в тому числі загинуло понад 30 тис. військовослужбовців Червоної Армії, МВС та МДБ СРСР. Російські автори зменшили радянські втрати майже в п'ять разів, визначивши їх у 6.223 вбитих та 8.612 поранених з посиланням на Архів Внутрішніх військ МВС Російської Федерації, не вказавши при цьому ніяких координат відповідного архівного документу¹³³. Зауважимо, що цифра 25 тис. загиблих військовослужбовців Червоної Армії, МВС та МДБ СРСР під час збройної боротьби на Західній Україні 1944–1953 рр. була визнаною в останні роки існування СРСР¹³⁴ і не викликала ніяких заперечень. В місцях заслання від важких умов життя померло 55 тис. українців та 70,2 тис. жителів Прибалтики. Вказані втрати є непрямими втратами народів Прибалтики та українського народу в збройній боротьбі 1944–1953 років.

Серед інших конфліктів, які мали місце протягом 50-х років, відмітимо такі: в липні – серпні 1953 р. в таборах республіки **Комі АРСР** відбулося повстання

в'язнів, в результаті якого, за статистикою політв'язнів Воркути, загинуло 483 та було поранено 700 осіб, з яких 60 % (290 осіб) склали українці¹³⁵. Під час повстання в Кенгірі (**Казахстан**) в травні 1954 р. за неповними даними загинуло понад 500 осіб¹³⁶. Більш повні дані про Кенгірське повстання 1954 р. опубліковані¹³⁷: число повсталих в'язнів коливалося в межах 7–13 тис. осіб, з них третину склали в'язні з Західної України. За офіційними даними, в цьому повстанні загинуло понад 700 осіб. Якщо припустити, що третину загиблих у цьому повстанні склали українці, то можна наближено вважати, що в Кенгірському повстанні загинуло понад 230 українців, а всього у згадуваних двох повстаннях – понад 520 українців.

В столиці **Грузії** Тбілісі під час заворушень 9–10 березня 1956 р. було вбито 15 осіб (в тому числі дві жінки), поранено 54 особи, з яких семеро потім померло. Постраждало 146 співробітників міліції¹³⁸. Таким чином, під час заворушень в Тбілісі в березні 1956 р. загинуло 22 особи.

Під час заворушень в червні 1962 р. в **Новочеркаську** загинуло 24, було поранено 30 демонстрантів, ще 7 демонстрантів у серпні 1962 р. колегією Верховного суду РРФСР були засуджені до смертної кари¹³⁹. Втрати урядових військ склали 6 офіцерів та 9 солдатів пораненими¹⁴⁰. Таким чином, під час заворушень в червні 1962 р. в Новочеркаську загинула 31 особа.

У другій половині 1980-х – на початку 1990-х років по багатьох республіках колишнього СРСР прокотилася хвиля політичних заворушень та етнічних конфліктів, у яких загалом на 1 вересня 1991 р. загинуло 1,5 тис. та було поранено 16 тис. осіб¹⁴¹. Перший за часів перебудови етнічний конфлікт мав місце у Якутську в 1986 р.¹⁴². Найбільшими за розмірами людських втрат етнічними конфліктами були : між узбеками і турками-месхетинцями в Фергані (червень 1989 р.) – 103 вбитих; між киргизами і узбеками (Киргизія, липень 1990 р.) – понад 300 загиблих; між росіянами і тувинцями (1990 р.) – 80 загиблих¹⁴³. На початок лютого 1990 р. в конфлікті між Вірменією та Азербайджаном через **Нагорний Карабах** загинуло 148 осіб та 503 було поранено¹⁴⁴. Під час вводу частин Радянської Армії в **Баку** (січень 1990 р.) загинуло 142 особи, в тому числі 28 військовослужбовців, а через рік (13.01.1991), під час штурму Вільнюської телевежі загинуло 14 осіб та сотні було поранено¹⁴⁵.

Під час придушення **путчу ГКЧП** (серпень 1991 р.) втрати захисників Білого Дому склали 3 вбитих та 50 поранених, покінчили життя самогубством 6 радянських високопосадовців (міністр внутрішніх справ Б.Пуго з дружиною, маршал Ахромєєв, міністр Г.Павлов, відповідальні працівники ЦК КПРС Н.Кручина та Д.Лисоволик)¹⁴⁶. Всього загинуло 9 осіб. Загалом з кінця серпня і до жовтня 1991 р. покінчило життя самогубством понад 1,5 тис. осіб так чи інакше пов'язаних з фінансовою діяльністю КПРС¹⁴⁷. Останню цифру загиблих вважаємо непрямыми втратами під час придушення путчу ГКЧП 1991 р. в Москві.

Після розвалу СРСР у багатьох його колишніх республіках упродовж 90-х років проходили громадянські та міждержавні війни, багато з яких мали етнічне

підгрунтя. Великими були людські втрати під час громадянської війни в **Таджикистані (1992–1996 рр.)**. За оцінкою В.Мукомеля, в **Таджикистані** загинуло з обох сторін 23,5 тис. осіб¹⁴⁸. Але ці дані виявилися заниженими. Після закінчення громадянської війни в республіці перебувало на обліку 25 тис. вдів, кожна з яких мала в середньому 5 дітей, а тому мінімальна кількість загиблих в цій війні складає 30 тис. осіб¹⁴⁹. Зауважимо, що кількість загиблих у Таджикистані була набагато вищою через високу смертність серед таджицьких біженців, які втекли до сусіднього Афганістану і яких на початок 1995 р. нараховувалось 100–120 тис. осіб¹⁵⁰. Загалом в Таджикистані, населення якого складало 6 млн. осіб, всі втрати – вбиті, поранені, ті, хто пропав безвісти, або захворів, склали 500 тис. осіб, нараховувалося 1,5 млн. внутрішніх біженців¹⁵¹. Якщо вважати, що відсоток загиблих складає 10–20 % загальної кількості втрат, то кількість загиблих під час громадянської війни в Таджикистані коливається в межах 50–100 тис. осіб. Кількість загиблих під час громадянської війни в Таджикистані можна наближено прийняти в 50 тис. осіб. Дані про те, що під час громадянської війни в Таджикистані загинуло 120–150 тис. осіб¹⁵², ми вважаємо перебільшеними.

В **Киргизії** під час «тюльпанової революції» (березень 2005 р, Бішкек), яка змела режим президента Акаєва, загинуло 5 осіб, було поранено 367 та госпіталізовано 167 осіб¹⁵³. Якщо сюди додати ще 5 осіб, які загинули 16–18 березня 2005 р. в Аксийському районі республіки в сутичках між повсталим населенням та силами правопорядку¹⁵⁴, то одержимо, що в березні 2005 р. в Киргизії загинуло 10 осіб.

В сусідньому **Узбекистані** втрати були набагато більшими. В 1999 р. (16.02.1999) під час вибухів у Ташкенті загинуло 28 осіб, ще 351 одержало поранення¹⁵⁵. Весною 2004 р. (березень – квітень) під час сутичок ісламських бойовиків із силами правопорядку в Ташкенті і Бухарі загинуло понад 60 осіб¹⁵⁶. В травні 2005 р. в Андижані відбулося антиурядове повстання, яке було придушене режимом Карімова. За даними узбецької опозиції, під час придушення повстання загинуло 1 тис. осіб, включаючи жінок і дітей, ще 3 тис. осіб було поранено¹⁵⁷. Дані узбецького уряду є набагато меншими: під час подій в Андижані 13 травня 2005 р. загинуло 187 осіб, серед них 60 цивільних осіб та 31 співробітник правоохоронних органів, за мінімальними оцінками було поранено 287 осіб¹⁵⁸. Отже, мінімальна кількість загиблих в Узбекистані склала близько 280 осіб.

В **Туркменістані**, в 1998 р. під час замаху на президента Ніязова загинуло 20 осіб, але сам президент Ніязов залишився живий¹⁵⁹. Загалом, кількість політичних біженців з Туркменістану на кінець 2004 р. перевищила 100 тис. осіб¹⁶⁰.

Велика кількість воєн та етнічних конфліктів відбулася упродовж 1990-х років на **Кавказі**. Як зазначалося вище, у війні між Вірменією та Азербайджаном через **Нагорний Карабах** на початок лютого 1990 р. загинуло 148 осіб та 503 було поранено. На середину червня 1992 р. загинуло 3 тис.

азербайджанців та 1,5 тис. вірменів, а на кінець лютого 1994 р. з обох сторін загинуло 13 тис. осіб¹⁶¹. 28 квітня 1994 р. було підписано угоду про припинення вогню між Вірменією та Азербайджаном. За офіційними азербайджанськими даними, під час війни за Нагорний Карабах загинуло 20 тис. азербайджанців, 100 тис. було поранено, нараховувалось 50 тис. інвалідів та понад 1 млн. біженців (15 % населення республіки)¹⁶². З обох боків, за уточненими даними, у вірмено-азербайджанській війні за Нагорний Карабах загинуло 30 тис. осіб¹⁶³. Вірменськими військами було окуповано 17 тис. квадратних кілометрів (20 % території) Азербайджану, або, точніше кажучи, 85 % території Нагорного Карабаху та 9 % території власне Азербайджану¹⁶⁴. Отже, загальні втрати під час війни за Нагорний Карабах склали 30 тис. загиблих.

Під час **грузино-абхазької війни** 1992–1993 рр. загинуло 3,7 тис. грузинів, близько 2,5 тис. абхазів, 260 тис. грузинів стало біженцями¹⁶⁵. За даними міністра оборони Абхазії В'ячеслава Ешби, втрати абхазів у цій війні виявилися дещо більшими – близько 3 тис. вбитих та близько 5 тис. поранених¹⁶⁶. Якщо врахувати, що упродовж 1994–2001 рр. 120 працівників силових структур Абхазії було вбито грузинськими партизанами¹⁶⁷, то загальна кількість загиблих в грузино-абхазькому конфлікті складе близько 6,8 тис. осіб. Цифру втрат – 10 тис. загиблих у грузино-абхазькій війні 1992–1993 рр., яка наводиться¹⁶⁸, ми вважаємо перебільшеною. Упродовж 10 років (1994–2004 рр.) в зоні грузино-абхазького конфлікту прослужило 10 тис. російських військовослужбовців з контингенту миротворчих сил. Втрати російських військових в Абхазії склали 98 вбитих та 250 поранених¹⁶⁹.

В **грузино-осетинському** конфлікті (1991–1992 рр.) загинуло 947 осіб, 3.500 було поранено, пропало безвісти 132 особи, нараховувалося 43 тис. вимушених переселенців¹⁷⁰. Таким чином, у грузино-осетинському конфлікті 1991–1992 рр. загинуло і пропало безвісти з обох боків близько 1,1 тис. осіб. Кількість біженців – грузинів з Абхазії та Південної Осетії склала 350 тис. осіб¹⁷¹.

Зауважимо, що війни в Закавказзі обернулися не тільки великими людськими втратами, але й тотальними етнічними чистками: у Вірменії практично не залишилося азербайджанців, а у Азербайджані – вірменів. Абхазія та Південна Осетія значною мірою позбулися корінного грузинського населення. Більше того, населення закавказьких держав, в першу чергу Вірменії, намагається емігрувати при першій можливості, перш за все в Росію та Україну. Наприклад, за межами Грузії тепер проживає 1 млн. грузинів, причому 650 тис. з цього числа осіло в Росії, а саме населення держави скоротилося з 5,4 млн. осіб у 1990 р. до 4,4 млн. осіб у 2002 р.¹⁷². За 10 років після проголошення незалежності з Вірменії емігрувало 800 тис. осіб, причому 600 тис. з них осіло в Росії¹⁷³.

Зросла кількість вихідців із Закавказзя і на теренах Української держави. Якщо в період з 1989 по 2001 рік населення України скоротилося з 51,452 млн. осіб до 48,457 млн. осіб, то кількість кавказців у нашій державі, навпаки, зросла: азербайджанців – з 36,9 тис. осіб до 45.176 осіб (або на 22,43 %); грузинів – з

23.540 до 34.199 осіб (або на 45,28 %) та вірменів – з 54.200 до 99.984 осіб (або на 84,31 %) ¹⁷⁴. Основні регіони, де мешкають кавказці, – це південні та східні області нашої держави та місто Київ. Додамо, що реальна кількість кавказців, які перебралися після 1991 р. жити в Україну, є ще більшою за наведені вище цифри. Наприклад, на Закарпатті в 2001 р. переписом населення було зафіксовано 490 вірменів, проте реальна кількість вірменської громади Закарпаття складала близько 1 тис. осіб ¹⁷⁵, тобто в два рази більше.

Збройний конфлікт 1992 року в **Придністров'ї** виник на південно-західних кордонах України. Дані про те, що в конфлікті загинуло 800 осіб, в тому числі 320 із складу конституційних сил Молдови (40 %), а 425 – з боку придністровців (60 % всіх втрат) ¹⁷⁶ виявилися неповними. В книзі К.Мяло наводяться більш високі втрати ворогуючих сторін: втрати збройних сил Молдови склали 3 тис. вбитих та 9 тис. поранених, втрати придністровців – 675 вбитих та 4 тис. поранених ¹⁷⁷. Загалом можна вважати, що під час конфлікту в Придністров'ї з обох сторін загинуло близько 3,7 тис. осіб. За переписом населення 1989 р. українці склали близько 13,85 % населення Молдови ¹⁷⁸. Переносячи вказані відсотки на наведену вище цифру втрат, одержуємо, що під час збройного конфлікту в Придністров'ї загинуло близько 510 українців.

У всіх перерахованих вище конфліктах тою чи іншою мірою були задіяні російські війська (так звані миротворчі сили та прикордонники). Втрати російських військ у цих конфліктах склали 496 вбитих та 2.232 поранених ¹⁷⁹.

Перейдемо до аналізу людських втрат у війнах і конфліктах, які йшли на території **Російської Федерації**. Під час **осетино-інгушського конфлікту** 1992 р. за уточненими даними загинуло 583 особи (407 інгушів, 105 осетинів, 44 осіб інших національностей та 27 російських військовослужбовців) ¹⁸⁰. Під час **подій в Москві** в жовтні 1993 р. було вбито і поранено 878 осіб, в тому числі 149 загинуло ¹⁸¹. В спеціальному дослідженні наводиться цифра 150 загиблих ¹⁸².

Особливе місце в історії пострадянських республік займають **перша та друга чеченські війни**. **Перша чеченська війна** почалася 11 грудня 1994 р. і завершилася підписанням мирної угоди в Хасав'юрті (серпень 1996 р.) та мирного договору з Чеченською Республікою Ічкерія (травень 1997 р.), в результаті яких російські війська залишили територію Чечні. Проти чеченських військ, чисельність яких на 11 грудня 1994 р. складала 13 тис. осіб, були розгорнуті російські війська (так зване об'єднане угруповання військ) чисельність яких зросла з 23,8 тис. осіб станом на 11 грудня 1994 р. до 70.509 осіб станом на 1 лютого 1995 р. ¹⁸³. До березня 1995 р. чисельність російських військ, задіяних в чеченській кампанії, зросла до 220 тис. осіб, проте через відносно невелику територію та гористу місцевість Чечні безпосередньо участь в боях прийняли тільки 25 % задіяної кількості російських військ ¹⁸⁴.

Оскільки, незважаючи на величезну кількість задіяних військ, війна закінчилася для Росії невдало, російські офіційні засоби масової інформації усіяко применшували справжні розміри російських втрат і, навпаки, перебільшували чеченські

втрати. Чого, наприклад, варті офіційні дані про те, що станом на середину березня 1996 р. загинуло 15,5 тис. чеченських повстанців¹⁸⁵, коли загальна кількість чеченських загонів за всю війну не перевищувала 15–20 тис. осіб¹⁸⁶. Чи дані російського генерала Трошева, учасника бойових дій в Чечні, про те, що з 31 грудня 1994 р. і до 1 квітня 1995 р. втрати російських військ склали 1.426 вбитих та 4.630 поранених, а от чеченці втратили 7 тис. вбитих та 600 поранених¹⁸⁷. Після закінчення першої чеченської війни було визнано, що втрати чеченських загонів склали 2,5–2,7 тис. загиблих¹⁸⁸, а от втрати російських військ виявилися набагато вищими. Загалом загинуло та пропало безвісти 5.528 осіб, було поранено 16.098 та перехворіло різними хворобами 35.289 російських військовослужбовців¹⁸⁹. Проте й ці цифри російських втрат викликали заперечення у багатьох дослідників та учасників бойових дій як занижені. Наприклад, з даних генерала Лебеда, який підписував угоду в Хасав'юрті, випливає, що втрати російських військ в Чечні перевищили 15 тис. загиблих¹⁹⁰. Б.Соколов називає як реальну ще більш високу цифру втрат: 20 тис. загиблих російських військовослужбовців¹⁹¹. Він пояснив недооблік російських втрат такими причинами: 83 % російських військовослужбовців, які воювали в Чечні, були вихідцями з сільської місцевості¹⁹², значна частина – вихованцями дитячих будинків, які не мали родичів. А тому загиблі військовослужбовці з цих соціальних верств взагалі могли не потрапити в офіційні списки втрат, оскільки ймовірність того, що дані про них дійдуть до широкої громадськості та засобів масової інформації, була близькою до нуля¹⁹³. Таким чином російські військові втрати в Чечні коливаються в межах 5–20 тис. загиблих. Якщо вважати, що під час першої чеченської війни загинуло 2,5 тис. чеченських бійців та 10 тис. російських військовослужбовців, то військові втрати ворогуючих сторін під час першої чеченської війни складуть 12,5 тис. загиблих.

Ще більшими були втрати мирного населення. Офіційні російські дані твердять про 35 тис. загиблих мирних жителів¹⁹⁴, хоча за даними російських правозахисників тільки під час бомбардувань Грозного загинуло 30 тис. цивільних громадян, причому 80–85 % їх числа склали росіяни¹⁹⁵. Додамо, що серед цивільного населення Чечні була великою смертність в таборах для біженців через погані умови утримання. Тому в оцінці втрат цивільного населення більш близький до істини генерал Лебедь, який визначив втрати цивільного населення Чечні у 80 тис. вбитих та 240 тис. поранених¹⁹⁶. Отже, під час першої чеченської війни (1994–1996 рр.) загинуло 92,5 тис. осіб, причому 80 тис. загиблих (86,5 % загальної кількості) склали мирні жителі. Близьку цифру втрат називає Б.Соколов. За його підрахунками, під час першої чеченської війни загинуло 99 тис. осіб, в тому числі 20 тис. російських військовослужбовців, 4 тис. чеченських бійців Опору та 75 тис. мирних жителів¹⁹⁷. Дані про те, що в роки першої чеченської війни загинуло 100–120 тис. мирних чеченських жителів¹⁹⁸ є перебільшеними. Отже, будемо вважати, що в період першої чеченської війни загальні втрати склали 92,5 тис. загиблих.

Другій чеченській війні передувало вторгнення чеченських загонів на територію Дагестану. Упродовж серпня – вересня 1999 р. в боях на території Дагестану втрати російських військ склали 279 вбитих та 800 поранених¹⁹⁹. Крім того, від терористичних акцій в Москві, Волгодонську та на Північному Кавказі загинуло понад 300 мирних жителів та співробітників МВС²⁰⁰. За даними Б.Соколова, загинуло понад 400 осіб²⁰¹. Таким чином, кількість загиблих військових та цивільних жителів упродовж серпня – вересня 1999 р. перевищила 600 осіб.

Друга чеченська війна почалася 1 жовтня 1999 р., коли російські війська вступили на територію Чечні. Втрати об'єднаного угруповання російських військ, чисельність якого на початок лютого 2001 р. досягла 80 тис. осіб²⁰², упродовж 1999–2002 рр. подаємо таблицею 3²⁰³:

Інтервал бойових дій	Втрати російських військ		Примітки
	вбитими	пораненими	
1.10.1999 – 31.12.1999	121	?	Згідно з даними штабу ОУВ протягом 27.07.1999 – 31.12.1999 російські війська втратили в Дагестані та Чечні 400 вбитих. Втрати чеченських загонів за російськими даними склали 4 тис. загиблих.
1.10.1999 – 3.03.2000	1.647	4.661	
1.10.1999 – 1.02.2001	2.728	7.971	За даними російського Генштабу загинуло близько 1 тис. мирних жителів. Втрати чеченських загонів за російськими даними складають 15 тис. загиблих.
1.10.1999 – 10.10.2001	3.438	?	
1.10.1999 – 30.05.2002	3.715	11.861	Втрати Міністерства оборони Росії склали 2.410 вбитих та 6.053 поранених, МВС – 1.196 вбитих та 5.399 поранених, інших міністерств – 106 вбитих та 499 поранених. Комітет солдатських матерів Росії вважає, що офіційні дані про втрати в Чечні занижені мінімум вдвічі.
1.10.1999 – 28.07.2002	4.280	12.368	За російськими даними втрати чеченських загонів склали 13.140 загиблих
1.10.1999 – 23.12.2002	4.572	15.549	Упродовж 2002 р. щомісяця російські війська в Чечні втрачали 117 вбитих та 399 поранених

На нашу думку, офіційні дані, наведені в таблиці, швидше за все применшені через недооблік втрат. Наприклад, Б.Соколов оцінює російські військові втрати в Чечні на середину 2000 р. у 7,5 тис. загиблих²⁰⁴. Анатолій

Куліков, який під час першої чеченської війни був командувачем об'єданого угруповання російських військ, а потім міністром внутрішніх справ Росії і заступником голови Державної Думи Росії по безпеці, 9 липня 2002 р. заявив, що в Чечні загинуло стільки військовослужбовців, як в Афганістані, а покалічено військовослужбовців було 65 тис.²⁰⁵. Будемо вважати, що на кінець 2002 р. мінімальні втрати російських військ склали близько 4,6 тис. загиблих.

Дані про те (див. таблицю), що на початок лютого 2001 р. в Чечні загинуло близько 1 тис. мирних жителів, ми вважаємо применшеними. Є дані про те, що на другу половину березня 2000 р. в Чечні загинуло 2 тис. російських військових, 8 тис. чеченських партизанів та 2,2 тис. мирних жителів²⁰⁶. Чеченські дані про те, що упродовж 1999–2000 рр. в Чечні загинуло 20 тис. та було поранено 40 тис. мирних жителів²⁰⁷, ми вважаємо перебільшеними. Якщо вважати, що на 2 тис. російських військових припадає 2,2 тис. загиблих мирних жителів (співвідношення 1:1,1), то кількість загиблих мирних жителів на кінець 2002 р., виходячи з того, що в Чечні загинуло як мінімум 4,6 тис. російських військових, можна наближено оцінити у 5,06 тис. загиблих.

Викликають інтерес чеченські дані про втрати ворогуючих сторін у другій чеченській війні. За 209 тижнів війни (з 6 вересня 1999 р. і до 12 вересня 2003 р.) російські втрати склали 25.038 загиблих солдатів, офіцерів, міліціонерів, льотчиків та спецназівців, було поранено 20.503 російських військових²⁰⁸. Щотижня росіяни втрачали в Чечні 120 вбитих та 98 поранених, з бойової техніки росіяни втратили: 1.254 БТР, 783 БМП, 24 танки, 122 бойових літаки та вертольоти. Власні втрати чеченці оцінили в понад 5 тис. загиблих із застереженням, що половина втрат припадає на 1999–2000 роки, коли чеченські формування вели маневрову, а не партизанську війну.

Втрати російських військ швидше за все завищені і, крім того, викликає сумнів перевищення кількості загиблих над кількістю поранених. В епоху поширення автоматичної зброї кількість поранених перевищує кількість загиблих, як правило, в пропорції 2:1, 3:1 або й ще вище. Цифра ж загиблих чеченських військовиків є, на наш погляд, реальною цифрою чеченських втрат у другій чеченській війні. Якщо прийняти цифру 5 тис. загиблих чеченських військовиків упродовж 1999–2002 рр. за реальну, то загальні втрати в другій чеченській війні за вказаний проміжок часу складуть 14,7 тис. загиблих.

Узагальнені втрати ворогуючих сторін, а також мирних жителів у другій чеченській війні упродовж 2003–2005 рр. визначити досить важко через суперечливість даних, а також фактичну цензуру в російських ЗМІ з даної тематики. Наприклад, за даними довідника «Мілітарі баланс», який видається Міжнародним інститутом стратегічних досліджень в Лондоні, війна в Чечні відноситься до числа найбільш кровопролитних регіональних конфліктів у світі, причому тільки з серпня 2002 р. по серпень 2003 р. втрати військ в Чечні склали 4.749 осіб, або по 13 осіб за день²⁰⁹. А от дані Генштабу збройних сил Росії твердять, що з 1999 і до травня 2004 р. в Чечні загинуло 4.487 російських

військовослужбовців²¹⁰. В останній цифрі втрат багато незрозумілого. По-перше, неясно, чи включає ця цифра російські втрати в Дагестані, а по-друге, неясно, про втрати якого силового міністерства йде мова. Якщо про втрати тільки Міністерства оборони, то втрати реальні, якщо ж про втрати всіх силових міністерств, то втрати явно занижені (див. таблицю).

По окремих роках втрати сторін були такими. Повідомлялося, що упродовж 2003 р. російською армією було знищено в Чечні понад 600 бойовиків²¹¹. Якщо згадати відомий вислів Б.Соколова про те, що втрати противника, як правило, визначаються навмання, але так, щоб вони як мінімум вдвічі перевищували справжню величину власних втрат²¹², то з великою долею ймовірності можна твердити, що в Чечні в 2003 р. загинуло приблизно 300 російських військових. Стосовно 2004 р., то повідомлялося про те, що на кінець липня цього року в Чечні загинуло майже 100 російських військових та міліціонерів²¹³. В зв'язку з цим дані про те, що на початок червня 2004 р. в Чечні загинуло понад 5 тис. російських військовослужбовців та прирівняних до них осіб²¹⁴, відповідають дійсності. Міністр оборони Росії С.Іванов визнав, що на середину листопада 2004 р. через різні причини загинуло 900 російських військовослужбовців, в тому числі 150 – в Чечні²¹⁵. Дані російського міністра оборони, можливо, занижені, оскільки повідомлялося, що за 2004 р. в російській армії загинуло всього 3 тис. осіб, в тому числі 17 % (510 осіб) – в бойовій обстановці²¹⁶. Зрозуміла річ, що бойова обстановка для російських військ – в першу чергу в Чечні, а тому цифру 200 загиблих російських військових у Чечні можна вважати мінімальною оцінкою російських втрат за 2004 р. Починаючи з 2002 р., чеченці все частіше використовують камікадзе, які ціною власного життя підривають автомобілі з вибухівкою, знищуючи таким чином певну кількість російських військовиків та міліціонерів. За 2005 р. відомо не менше 44 згадуваних пресою терактів проти російських військовиків та співробітників правоохоронних органів, в результаті яких загинуло, як мінімум, 50 та було поранено 100 співробітників ФСБ, міліціонерів та військовослужбовців²¹⁷. Об'єднуючи наведені вище дані, одержуємо, що з 1 жовтня 1999 р. і на кінець 2005 р. в Чечні загинуло понад 5,1 тис. російських військовослужбовців та прирівняних до них осіб.

Втрати російських військ в Чечні можна наближено обчислити виходячи ще й з таких міркувань. За даними, які наводять автори монографії «Конфликты и войны после распада СССР»²¹⁸, втрати Міністерства оборони Росії в Чечні упродовж 1999–2005 рр. (станом на 1 грудня) склали 3.491 вбитих та 22 тих, хто пропав безвісти. Разом – 3.513 осіб. З іншого боку, за період з 1 жовтня 1999 р. і до 30 травня 2002 р. в Чечні загинуло 3.712 російських військовослужбовців, в тому числі втрати Міністерства оборони Росії склали 2.410 загиблих (64,9 % всіх втрат), Міністерства внутрішніх справ – 1196 загиблих (32,22 %), інших міністерств – 106 загиблих (2,86 %) ²¹⁹. Якщо припустити, що така ж пропорція втрат мала місце і в 2003–2005 рр., то приходимо до висновку, що кількість загиблих на Північному Кавказі упродовж 1999–2005 рр. російських військово-

службовців та прирівняних до них осіб перевищує 5,4 тис. осіб. Якщо від одержаної цифри втрат відняти 279 військовослужбовців міністерств оборони та внутрішніх справ, які загинули в Дагестані в серпні – вересні 1999 р.²²⁰, то одержимо, що під час другої чеченської війни 1999–2005 рр. загинуло 5,13 тис. російських військовослужбовців та прирівняних до них осіб. Отже, виведені на основі різних міркувань цифри втрат російських військ у Чечні фактично співпали. Будемо вважати, що втрати російських військ у Чечні за період з 1 жовтня 1999 р. і на кінець грудня 2005 р. перевищили 5,1 тис. загиблих.

Велика кількість мирних жителів загинула в результаті терористичних актів, які організовувалися чеченцями як в самій республіці, так і за її межами. За 2003 р. був зафіксований 561 теракт, в результаті чого загинуло 200 та було поранено близько 600 осіб²²¹. В 2004 р. найбільшими за кількістю жертв терактами та рейдами чеченців були такі: вибух в московському метро (6 лютого – 39 вбитих, 100 поранених), вибух в м. Каспійськ (Дагестан, 9 травня – 43 вбитих, 100 поранених), рейд 200 чеченських бойовиків на столицю Інгушетії м. Назрань (22 червня – 98 вбитих, в тому числі 30 мирних жителів, 104 поранених), підрих двома чеченками – смертницями двох російських пасажирських літаків (90 загиблих), рейд чеченців на місто Грозний (21 серпня – 120 вбитих, з них 20 мирних жителів)²²². Величезними жертвами була відмічена трагедія в місті Беслан (1 вересня 2004 р.): було захоплено 1.156 заручників, під час операції по їхньому звільненню загинула 331 особа, в тому числі 186 дітей, 12 офіцерів ФСБ та 15 співробітників міліції. За офіційними даними з 32 терористів загинуло 30 осіб²²³. 2005 рік був відмічений рейдом чеченців на столицю Кабардино-Балкарії місто Нальчик (13–14 жовтня 2005 р.). Загинуло 35 працівників силових структур, 9 мирних жителів та 92 чеченських бойовики²²⁴. Кількість загиблих мирних жителів тільки у вищеперерахованих терактах і рейдах 2004–2005 рр. складає 561 особу. Враховуючи загиблих за 2003 р., можна припустити, що жертвами бойових дій в Чечні упродовж 2003–2005 рр. стала, як мінімум, 1 тис. мирних жителів.

Якщо прийняти на віру російські офіційні дані про те, що в 2003 р. загинуло понад 600 чеченських бойовиків²²⁵, під час рейдів на м. Назрань (22 червня 2004 р.) загинуло 9 чеченців, на м. Грозний (21 серпня 2004 р.) – 58 чеченців²²⁶, втрати чеченців у Беслані та в Нальчику склали відповідно 30 та 92 загиблих, то чеченські втрати упродовж 2003–2005 рр. можна оцінити, як мінімум, у 800 загиблих. Об'єднуючи наведені вище дані, людські втрати у другій чеченській війні (1.10.1999 – кінець 2005 р.) можемо наближено оцінити у 17 тис. загиблих, з яких близько 6,1 тис. (35,9 % всіх втрат) склали мирні жителі. Якщо рахувати втрати з початку серпня 1999 р., то на кінець 2005 р. кількість загиблих в другій чеченській війні складе 17,6 тис. осіб.

Величезні людські та матеріальні втрати російської влади в Чечні, вперте небажання чеченського народу жити під московським диктатом змусили

російських високопосадовців вдатися до політики, апробованої їх радянськими попередниками. А саме – переведення національно-визвольного руху чеченського народу на рейки внутрієтнічного конфлікту. В Чечні провідником цієї політики був колишній муфті Ахмад Кадиров, якого після ліквідації 9 травня 2004 р. чеченськими партизанами замінив син Рамзан Кадиров²²⁷. На зразок винищувальних загонів на Західній Україні, була сформована особиста гвардія Кадирова, чисельність якої складала 30 тис. осіб на кінець 2005 р.²²⁸. Чеченські партизани (за офіційною версією – бойовики) застосовують тактику партизанської війни, схожу на тактику дій УПА на Західній Україні. На кінець 2004 р. їх нараховувалось 1,5 тис. осіб, вони здійснювали постійні рейди по території Чечні та сусідніх північнокавказьких республік. Партизани мали в своєму розпорядженні 2,5 тис. баз та схронів загальною ємкістю 50 тис. койко-місць на території 17 тис. квадратних кілометрів²²⁹. Проти чеченських партизанів зосереджені величезні сили. В 2005 р. в Чечні було задіяно 75 тис. російських військовиків (включаючи 33 тис. військовослужбовців Міністерства оборони, та 6–7 тис. спецназівців) та близько 10 тис. чеченських міліціонерів²³⁰, не кажучи про гвардію Кадирова. На Північному Кавказі зосереджене 300-тисячне військово-угруповання – третина збройних сил Росії, з п'яти дивізій МВС Росії – 4 зосереджені на Північному Кавказі²³¹.

Бойові дії, які ведуться на території Чечні з 1994 р., призвели до того, що близько 370 тис. жителів республіки стали біженцями²³². І хоча переважна більшість із них осіла в Росії, все ж багато з біженців опинилося на територіях колишніх радянських республік. Наприклад, в Україні, кількість чеченців зросла з 1.844 осіб у 1989 р. до 2.877 осіб у 2001 р.²³³, або на 56,02 %. Реальна кількість чеченців в Україні є набагато більшою. Наприклад, автори вже згаданої монографії вважають, що в наш час в Україні мешкає близько 20 тис. чеченців²³⁴. Українці також зазнали втрат в першій та другій чеченській війнах як в якості російських військовослужбовців, так і в якості мирних жителів. Точна кількість українців, які загинули в чеченських війнах, нам невідома, але відомо, що, наприклад, жертвами Бесланської трагедії стали 9 етнічних українців²³⁵.

Підсумовуючи наведені вище цифрові дані, одержуємо, що у внутрішніх локальних війнах і конфліктах 1944–2005 рр. на території колишнього СРСР та держав СНД загинуло близько 377,4 тис. осіб, з яких понад 102,5 тис. осіб (27,2 % загальної кількості) склали українці.

Проте втрати народів колишнього СРСР (в тому числі українського) будуть неповними, якщо ми не проаналізуємо втрати від голоду 1946–1947 рр., від сталінських репресій та непосильної праці в концтаборах ГУЛАГу упродовж 1945–1953 років.

Голод 1946–1947 рр. охопив Україну, Молдавію та деякі регіони Росії (Поволжжя, Ростовська область, Центрально-Чорноземна зона)²³⁶. Дані про те, що в Україні в 1946–1947 рр. від голоду загинуло 1–2 млн. осіб, С.Кульчицький вважає фантастичними²³⁷, мотивуючи це тим, що на прохання радянського

уряду Адміністрація допомоги і відбудови при ООН (ЮНРРА) надала 250 млн. доларів на закупівлю продуктів та устаткування для українського села. Держава не перешкодила також надходженню допомоги від української діаспори Північної Америки. Все це мінімізувало смертність від голоду. З цієї причини цифра 800 тис. померлих від голоду 1946–1947 рр. в Україні, яка наводиться²³⁸, на нашу думку, є також завищеною. За даними, які наводить відомий дослідник В.Зима, від голоду 1946–1947 рр. та хвороб, які були його наслідками, в Росії, Україні і Молдавії загалом померли 1 млн. осіб, в тому числі 0,5 млн. в Росії²³⁹. На Україну і Молдавію, отже, припало 0,5 млн. загиблих. На основі опосередкованих даних про динаміку природного приросту населення Української РСР в 1946–1949 рр. загальну кількість українських жертв голоду 1946–1947 рр. Я.Грицак оцінює в 300–500 тис. осіб²⁴⁰. Число українців, які загинули від голоду 1946–1947 рр., можемо наближено оцінити в 400 тис. осіб.

За офіційними даними 1-го спецвідділу МВС СРСР, які були опубліковані²⁴¹, упродовж 1945–1953 рр. кількість засуджених за контрреволюційні та інші особливо небезпечні державні злочини була такою (див. табл. 4):

<i>Рік</i>	<i>Всього засуджено</i>	<i>В тому числі</i>			
		<i>Смертна кара</i>	<i>Табори, колонії і тюрми</i>	<i>Заслання та висилка</i>	<i>Інші заходи</i>
1945	123.248	4.252	116.810	1.647	668
1946	123.294	2.896	117.943	1.498	957
1947	78.810	1.105	76.581	666	458
1948	73.269	–	72.552	419	298
1949	75.125	–	64.509	10.316	300
1950	60.641	475	54.466	5.225	475
1951	54.775	1.609	49.142	3.425	599
1952	28.800	1.612	25.824	773	951
1953 (перша половина)	8.403	198	7.894	38	273
<i>Всього</i>	626.365	12.147	585.721	24.007	4.979

Цифра 12.147 розстріляних упродовж 1945–1953 рр., можливо, є применшеною. Наприклад, Б.Соколов стверджує, що по «ленінградській справі» 1949–1950 рр. було знято понад 1,5 тис. представників ленінградської номенклатури, кілька сотень осіб були засуджені, а кілька десятків – розстріляні²⁴². О.Платонов з посиланням на архівні документи наводить такі дані: по «ленінградській справі» (30 вересня 1950 р. і пізніше) було розстріляно близько 200 осіб, а кілька тисяч осіб були засуджені до різних строків ув'язнення²⁴³. За даними В.Земскова, в 1940 р. українці складали 14,17 % ув'язнених радянських тюрем і концтаборів²⁴⁴. Якщо вважати, що така ж пропорція зберігалася і далі, то

перенісши вказаний відсоток на кількість 12,1 тис. розстріляних, одержимо, що упродовж 1945–1953 рр. було розстріляно, як мінімум, 1,72 тис. українців.

Після розстрілу 7 підсудних у справі Л.Берії (23.12.1953) та 4 підсудних у справі В.Абакумова (19.12.1954)²⁴⁵, покарання до частини співробітників МДБ СРСР були такими: до різних мір покарання були присуджені 1.342 особи та ще 2.370 були покарані в адміністративному порядку, штати МДБ були скорочені на 12 %²⁴⁶.

Визначити, хоча б наближено, кількість людей, які загинули в концтаборах і тюрмах від непосильної праці, виснаження та хвороб упродовж 1945–1953 рр., є досить непростою справою. Відповідні оцінки втрат є досить неточними і включають в себе, як правило, загиблих в часи радянсько-німецької війни 1941–1945 рр., а інколи і в передвоєнні роки. Наприклад, в роботі В.Шубкіна наводяться дані про те, що упродовж 1938–1950 рр. в радянських концтаборах і тюрмах загинуло 12 млн. осіб²⁴⁷. Г.Нілов з посиланням на Р.Конквеста оцінює кількість загиблих в радянських концтаборах упродовж 1941–1953 рр. у 6,9 млн. осіб, причому, за його інформацією, щороку гинуло від непосильної праці 800 тис. осіб і розстрілювалося 59 тисяч²⁴⁸. Значно меншу цифру втрат наводить Б.Соколов: за його даними за період з 1 січня 1934 р. і до 1 січня 1948 р. в концтаборах, тюрмах і колоніях померло близько 964 тис. в'язнів: як кримінальних, так і політичних, причому частка політичних в'язнів серед всіх в'язнів у різні роки коливалася в межах 12,3–59,2 %²⁴⁹. Тому при наближеній оцінці втрат населення колишнього СРСР від непосильної праці, виснаження та хвороб у радянських концтаборах і тюрмах упродовж 1945–1953 рр. будемо опиратися на статистичні дані, отримані за останні роки.

За даними, які наводить петербурзький історик К.Александров, за період 1940–1955 рр. всього в СРСР було засуджено в до різних строків ув'язнення 35.829.866 осіб, в тому числі 15,7 млн. (або 44 %) за порушення трудового законодавства та 1,1 млн. (3 %) – за антирадянські виступи²⁵⁰. Для порівняння К.Александров наводить дані про те, що приблизно за такий же проміжок часу (1900–1913 рр.) в царській Росії за різні злочини та на різні строки ув'язнення було засуджено всього 1.985.422 особи, тобто у 18,05 разів менше. Така величезна кількість ув'язнених у радянські часи не дивує, якщо мати на увазі, що концтабори та виправно-трудова колонія ГУЛАГу СРСР були, по суті, джерелом дешевої робочої сили для промисловості. Якщо в 1940 році в'язні НКВС виконали 13 % всіх капітальних робіт в народному господарстві країни, то в 1941–1944 рр. частка відомства Берії складала 15 % капітального будівництва СРСР. На початку 50-х років валова продукція промисловості МВС СРСР складала 10 % всієї промислової продукції країни²⁵¹.

За даними А.Сулова, кількість ув'язнених була дещо меншою. Упродовж 1929–1953 рр. відбувалося покарання 32 млн. осіб, в тому числі, як мінімум, 18 млн. осіб потрапили у виправно-трудова табори, колонії, тюрми і на каторгу, не менше, як 3,5 млн. осіб перебували на спецпоселенні ще до радянсько-

німецької війни 1941–1945 рр., до них додалося близько 3,5 млн. депортованих упродовж 1941–1948 рр., понад 4 млн. військовополонених і т. д.²⁵².

Втрати військовополонених відомі досить точно. За підрахунками, загалом в радянському полоні упродовж 1941–1956 рр. знаходилося 4.095.654 військово-службовців вермахту, угорської, румунської, японської та інших армій, з яких померло 580.589 осіб, або 14,18 % їхньої кількості²⁵³. Проте треба мати на увазі, що умови утримання військовополонених були кращими, аніж у решти в'язнів: рівень їхнього харчування та побуту був дещо вищим, а табірний режим – ліберальнішим²⁵⁴. Тому відсоток смертності серед радянських в'язнів був щонайменше в два рази вищим, аніж наведені вище 14,18 %. На нашу думку, відсоток смертності 27 %²⁵⁵ серед в'язнів ГУЛАГу та спецпоселенців є цілком реальним. Переносячи вказаний відсоток смертності на 18 млн. в'язнів ГУЛАГу та 7 млн. спецпоселенців, можемо зробити висновок, що упродовж 1929–1953 рр. кількість загиблих в'язнів та спецпоселенців складе відповідно 4,86 млн. та 1,89 млн. осіб. Разом – 6,75 млн. осіб. Причому вказані оцінки слід розглядати як мінімальні. Для порівняння зауважимо, що, наприклад, К.Александров кількість спецпоселенців, які померли в місцях заслання тільки за проміжок 1930–1940 рр. оцінює в межах 1,8–2,1 млн. осіб²⁵⁶.

Кількість в'язнів, які померли від непосильної праці та каторжних умов утримання упродовж 1945–1953 рр., можна наближено визначити, користуючись такими міркуваннями. В 1939 р. померло 3,29 % загальної кількості в'язнів, а упродовж 1937–1938 рр. відсоток смертності був більш, ніж в два рази вищим²⁵⁷. Отже, можна наближено вважати, що річний відсоток смертності в'язнів ГУЛАГу коливався в межах 3,29–6,58 %. Знаючи кількість ув'язнених упродовж 1945–1953 рр.²⁵⁸, можемо наближено обчислити кількість загиблих за цей період у табл. 5:

<i>Рік</i>	<i>Кількість ув'язнених</i>	<i>Приблизна кількість померлих (тис. осіб)</i>
1945	1.460.677	48,06 – 96,1
1946	1.703.095	56,03 – 112,06
1947	1.721.543	56,6 – 113,3
1948	2.199.535	72,4 – 144,7
1949	2.356.685	77,5 – 155,1
1950	2.561.351	84,3 – 168,5
1951	2.528.146	83,2 – 166,3
1952	2.505.514	82,4 – 164,9
1953	2.468.524	81,2 – 162,4

Як впливає з даних таблиці, сумарна кількість померлих в'язнів ГУЛАГу упродовж 1945–1953 рр. коливається в межах 641,7 тис. – 1,283 млн. осіб. За кількість загиблих в'язнів упродовж 1945–1953 рр. можемо прийняти середню цифру 962,4 тис. осіб. Станом на 1 січня 1953 року в таборах і колоніях ГУЛАГу утримувалося 2.468.524 в'язні та 2.753.356 спецпоселенців, які перебували на

обліку НКВС²⁵⁹. Тобто кількість спецпоселенців перевищувала кількість в'язнів на 11,5 %. Врахувавши останній відсоток, можна наближено вважати, що упродовж 1945–1953 рр. на засланні загинуло 1,107 млн. спецпоселенців, а разом – 2,07 млн. осіб. Вказану цифру втрат можна уточнити шляхом подальших досліджень.

Якою була частка українців серед померлих в'язнів ГУЛАГу та спецпоселенців упродовж 1945–1953 рр. точно встановити неможливо, тим більше, що перший офіційний післявоєнний перепис населення відбувся аж у 1959 р. Тоді за офіційними даними, українці склали 17,8 % населення тодішнього СРСР (37,253 млн. осіб з 208,8 млн. населення Радянського Союзу)²⁶⁰. Якщо припустити, що українці склали такий же відсоток серед в'язнів концтаборів, то наближено можна вважати, що упродовж 1945–1953 рр. в колоніях, тюрмах, таборах та на засланні загинуло близько 368,5 тис. українців.

Загальну кількість українців, які загинули упродовж 1945–2005 рр. в зовнішніх та внутрішніх локальних війнах і конфліктах, а також від голоду та терористичної політики сталінського режиму упродовж 1945–1953 рр. подаємо порівняльною таблицею 6:

№ п/п	Назви конфліктів, або конфліктних ситуацій	Роки	Кількість загиблих (тис. осіб)		Українські втрапи поза межами СРСР і СНД (тис. осіб)
			Втрапи населення СРСР і СНД	В тому числі українські втрапи	
1.	Зовнішні локальні війни і конфлікти	1945 – 2005	30,5	6	
2.	Війни і конфлікти в Польщі, Чехословаччині та Югославії	1944 – 1948, 1991 – 1994			5,44
3.	Внутрішні війни і конфлікти в СРСР і СНД	1944 – 2005	377,4	102,5	
4.	Голод в Україні, Росії та Молдавії	1946 – 1947	1.000	400	
5.	Загиблі від розстрілів	1945 – 1953	12,1	1,72	
6.	Загиблі в концтаборах і на спецпоселенні від каторжних умов утри- мання та непосильної праці	1945 – 1953	2.070	368,5	
	Загальна кількість загиблих		3.490	878,72	5,44

Таким чином, за післявоєнний час упродовж 1945–2005 рр. на території СРСР та СНД насильницькою смертю загинуло 878,72 тис. українців, в тому числі 400 тис. – від голоду 1946–1947 рр. (45,52 %), 368,5 тис. – в концтаборах і

на спецпоселенні (41,94 %), у війнах і конфліктах як внутрішніх, так і зовнішніх – 108,5 тис. осіб (12,35 %). Українські втрати за межами СРСР та СНД склали 5,44 тис. загиблих. Разом кількість загиблих перевищила 884 тис. осіб. Виведені нами цифри втрат можуть бути уточнені в результаті подальших досліджень.

- ¹ *Лавер О.Г.* Війни та народонаселення країн світу в ХХ столітті: Статистичне дослідження. – Ужгород, 2002. – 304 с.
- ² *Його ж.* Статистика втрат населення Російської імперії, СРСР та українського народу в локальних війнах і конфліктах ХХ століття // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 10. – К., 2004. – С.415–430; *Його ж.* Людські втрати населення СРСР, країн СНД та українського народу у внутрішніх локальних війнах та етнічних конфліктах 1945–2002 років // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. – Вип. 7. – К., 2004. – С.506–515.
- ³ Правда. – 1945. – 12 септєбря.
- ⁴ Россия и СССР в войнах ХХ века: Статистическое исследование. – М., 2001. – С.571.
- ⁵ Там само. – С.516.
- ⁶ *Черевко К.Е.* Серп и молот против самурайского меча. – М., 2003. – С.330.
- ⁷ *Зимонин В.Т.* Советские войска на Дальнем Востоке ускорили завершение второй мировой войны // Военно-исторический журнал. – 2005. – №8. – С.7.
- ⁸ *Гриневиц В., Гриневиц Л., Якимович Б. та ін.* Історія українського війська (1917–1995). – Львів, 1996. – С.345.
- ⁹ Россия и СССР в войнах ХХ века. – С.523.
- ¹⁰ *Валихновский Т.* У истоков борьбы с контрреволюционным подпольем в Польше. – К., 1984. – С.30, 308.
- ¹¹ *Ткаченко С.Н.* Повстанческая армия: Тактика борьбы. – М., 2000. – С.367.
- ¹² Там само.
- ¹³ Лемківщина. – Т.1. – Львів, 1999. – С.110.
- ¹⁴ Історія України. – Львів, 1998. – С.334.
- ¹⁵ *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Кн. II. – Братислава, 1985. – С.265; *Vohus Chnourek.* Banderovci. – Bratislava, 1989. – S.565.
- ¹⁶ *Ванат І.* Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга II. – С.265.
- ¹⁷ *Vohus Chnourek.* Banderovci. – S.565.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Россия и СССР в войнах ХХ века. – С.524.
- ²⁰ Там само. – С.525.
- ²¹ *Хавкин Б.Л.* Берлинское жаркое лето 1953 года // Новая и новейшая история. – 2004. – №2. – С.165–166.
- ²² Загиблі на чужині. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2003. – 622 с.
- ²³ Там само. – С.117.
- ²⁴ Там само. – С.115.
- ²⁵ Там само. – С.405.
- ²⁶ Там само. – С.404.
- ²⁷ *Лавренов С., Попов И.* Советский Союз в локальных войнах и конфликтах. – М., 2005. – С.177.

-
- ²⁸ *Bohus Chnourek*. *Banderovci*. – С.176.
- ²⁹ Россия и СССР в войнах XX века. – С.532.
- ³⁰ Загиблі на чужині. – С.328–357.
- ³¹ *Лавренов С., Попов И.* Советский Союз в локальных войнах и конфликтах. – С.183.
- ³² Там само. – С.186.
- ³³ Там само. – С.325.
- ³⁴ Там само. – С.328.
- ³⁵ Россия и СССР в войнах XX века. – С.533.
- ³⁶ Загиблі на чужині. – С.393–399.
- ³⁷ *Лавренов С., Попов И.* Советский Союз в локальных войнах и конфликтах. – С.329.
- ³⁸ *Газін В.П., Копилов С.А.* Новітня історія країн Європи та Америки. 1945–2002 рр. – К., 2004. – С.450.
- ³⁹ Россия и СССР в войнах XX века. – С.534.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Загиблі на чужині. – С.422–423.
- ⁴² *Зотов Г.* Секрет «чудес» Поднебесной // Аргументы и факты в Украине. – 2006. – №24. – С.9.
- ⁴³ *Лавренов С., Попов И.* Советский Союз в локальных войнах и конфликтах. – С.357.
- ⁴⁴ Там само. – С.359.
- ⁴⁵ Аргументы и факты в Украине. – 2006. – №22. – С.35.
- ⁴⁶ Правда. – 1989. – 17 августа.
- ⁴⁷ Россия и СССР в войнах XX века. – С.536.
- ⁴⁸ Там само. – С.538.
- ⁴⁹ Там само. – С.536.
- ⁵⁰ Столичные новости. – 2004. – №5. – С.16.
- ⁵¹ Передача УТН. – 2003. – 16 лютого.
- ⁵² *Соколов Б.В.* Тайны второй мировой. – М., 2000. – С.297–298.
- ⁵³ Правда. – 1989. – 23 июля.
- ⁵⁴ Там само. – 1988. – 9 июня; Новое время. – 1988. – №30. – С.15.
- ⁵⁵ Аргументы и факты. – 1989. – №52. – С.4; Правда. – 1990. – 15 февраля.
- ⁵⁶ Россия и СССР в войнах XX века. – С.541–543.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ Вестник статистики. – 1980. – №7. – С.41.
- ⁵⁹ Новое время. – 1993. – №19. – С.19.
- ⁶⁰ Факты. – 2006. – 11 марта. – С.1.
- ⁶¹ Киевские ведомости. – 2004. – 27 октября. – С.2.
- ⁶² Аргументы и факты в Украине. – 2004. – №25. – С.5.
- ⁶³ Труд. – 2006. – 2 июня (№41). – С.31.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ *Михайлов А.* Иракский капкан. – М., 2004. – С.416–417.
- ⁶⁶ Там само. – С.418.
- ⁶⁷ РІО – Ужгород. – 2005. – 21 жовтня з посиланням на джерело: iraqbodycount.org.
- ⁶⁸ Там само.

- ⁶⁹ Факты. – 2004. – 30 апреля. – С.3; Факты. – 2004. – 17 сентября. – С.3; РІО – Ужгород. – 2005. – 15 січня. – С.3 з посиланням на джерело: www.icasualties.org; Эхо планеты. – 2006. – №3. – С.15–16.
- ⁷⁰ Там само.
- ⁷¹ Эхо планеты. – 2006. – №13. – С.13.
- ⁷² Зарубежное военное обозрение. – 2005. – №4. – С.26.
- ⁷³ Телепередача УТН. – 2005. – 29 грудня.
- ⁷⁴ Киевские ведомости. – 2003. – 6 декабря. – С.2.
- ⁷⁵ Труд. – 2006. – 2 июня. – С.31.
- ⁷⁶ *Троцинський В.П., Шевченко А.А.* Українці в світі // Україна крізь віки: В 15 т. – Т.15. – К., 1999. – С.225.
- ⁷⁷ *Чорний С.* Українці в Євразії. Чисельність і розміщення за переписами 1897–1990 рр. – К., 2002. – С.156.
- ⁷⁸ Там само.
- ⁷⁹ Кешеля Л. Жива Хорватія // Ужгород. – 2003. – №25. – С.12.
- ⁸⁰ *Чорний С.* Українці в Євразії. – С.157.
- ⁸¹ *Троцинський В.П., Шевченко А.А.* – С.215.
- ⁸² *Васильєва Н., Гаврилов В.* Балканский тупик? (Историческая судьба Югославии в XX веке). – М., 2000. – С.363, 384.
- ⁸³ Історія України. – Львів, 1998. – С.315.
- ⁸⁴ *Коваль М.В.* Организация украинских националистов (ОУН): уроки истории // Отечественная история. – 2003. – № 1. – С.67.
- ⁸⁵ *Веденєєв Д.* До питання про тактику дій підпілля ОУН (друга половина 1940-х–початок 1950-х) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 6. – К., 2002. – С.452.
- ⁸⁶ Довідник з історії України. – К., 2001. – С.201.
- ⁸⁷ *Ткаченко С.Н.* Повстанческая армия: Тактика борьбы. – С.374.
- ⁸⁸ Родина. – 1991. – №6–7. – С.93.
- ⁸⁹ *Соколов Б.В.* Тайны второй мировой. – С.303.
- ⁹⁰ Россия и СССР в войнах XX века. – С.548.
- ⁹¹ Рабочая газета. – 1988. – 3 декабря; Новое время. – 1989. – №27. — С. 29-30.
- ⁹² *Веденєєв Д.* До питання про тактику дій підпілля ОУН (друга половина 1940-х–початок 1950-х). – С.453.
- ⁹³ *Гончар Б.М. та ін.* Всесвітня історія. – К., 2002. – С.534.
- ⁹⁴ *Залеский С.* Великое переселение народов по-советски // Аргументы и факты в Украине. – 2002. – №20. – С.9.
- ⁹⁵ Українська повстанська армія. До 50-річчя з часу її створення і збройної боротьби // Народна армія. – 1992. – 30 липня. – С. 3.
- ⁹⁶ *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 1996. – С.247.
- ⁹⁷ Там само.
- ⁹⁸ *Субтельний О.* Україна. Історія. – К., 1993. – С.582.
- ⁹⁹ *Дзьобак В.В.* Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українському русі опору (1941–1944 рр.). – К., 2002. – С.103; *Грицак Я.* Нарис історії України. – С.247.

- ¹⁰⁰ Історія України. Вид. 4-ге. – Львів, 2003. – С.334.
- ¹⁰¹ Історія України. – К.: Альтернативи, 1997. – С.325.
- ¹⁰² Грицак Я. Нарис історії України. – С.252, 256.
- ¹⁰³ Остап І., Шпарик В. Біля витоків Української повстанчої армії // Дзеркало тижня. – 2005. – 22 жовтня. – С.22.
- ¹⁰⁴ Історія України. – Львів, 1998. – С.315.
- ¹⁰⁵ Давиденко В.А. УПА: шлях ганьби і злочинів. – К., 1989. – С.35.
- ¹⁰⁶ Історія України. Вид. 4-ге. – Львів, 2003. – С.347.
- ¹⁰⁷ Отечественная история. – 2001. – №6. – С.73.
- ¹⁰⁸ Історія України. – Львів, 1998. – С.321.
- ¹⁰⁹ Давиденко В.А. УПА: шлях ганьби і злочинів. – С.12.
- ¹¹⁰ Россия и СССР в войнах XX века. – С.450.
- ¹¹¹ Ткаченко С.Н. Повстанческая армия: Тактика борьбы. – С.367.
- ¹¹² Веденєєв Д. До питання про тактику дій підпілля ОУН (друга половина 1940-х–початок 1950-х). – С.450.
- ¹¹³ Чередниченко В. Анатомія зради. – К., 1978. – С.196; Масловский В.И. В борьбе с врагами социализма. – Львов, 1984. – С.103.
- ¹¹⁴ Родина. – 1991. – №6–7. – С.93.
- ¹¹⁵ Веденєєв Д. До питання про тактику дій підпілля ОУН (друга половина 1940-х–початок 1950-х). – С.451.
- ¹¹⁶ Там само. – С.453.
- ¹¹⁷ Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. Книга первая. – М., 1998. – С.7, 173.
- ¹¹⁸ Чередниченко В. Анатомія зради. – С.204.
- ¹¹⁹ Давиденко В.А. УПА: шлях ганьби і злочинів. – С.36.
- ¹²⁰ Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. Книга вторая. – М., 1998. – С.347.
- ¹²¹ Веденєєв Д. До питання про тактику дій підпілля ОУН (друга половина 1940-х–початок 1950-х). – С.453.
- ¹²² Там само.
- ¹²³ Історія України. – Львів, 1998. – С.320.
- ¹²⁴ Россия и СССР в войнах XX века. – С.545.
- ¹²⁵ Родина. – 1991. – №6–7. – С.132.
- ¹²⁶ Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. Книга вторая. – С.546.
- ¹²⁷ Россия и СССР в войнах XX века. – С.456.
- ¹²⁸ Политическое образование. – 1989. – №12. – С.93.
- ¹²⁹ Независимая газета. – 2001. – 18 сентября. – С.6.
- ¹³⁰ Судоплатов А. Тайная жизнь генерала Судоплатова. Книга вторая. – С.243.
- ¹³¹ Там само. – С.247.
- ¹³² Там само. – С.248.
- ¹³³ Россия и СССР в войнах XX века. – С.548.
- ¹³⁴ Известия. – 1990. – 11 февраля.
- ¹³⁵ Історія України. – Львів, 1998. – С.336.
- ¹³⁶ Там само. – С.337.
- ¹³⁷ Факты. – 2004. – 14 мая. – С.4.
- ¹³⁸ Отечественная история. – 1997. – №3. – С.43.

- ¹³⁹ Литературная газета. – 1989. – 21 июня. – С.13; Комсомольская правда. – 1989. – 2 июня.
- ¹⁴⁰ Литературная газета. – 1990. – 12 сентября. – С.2.
- ¹⁴¹ Новое время. – 1991. – №45. – С.13.
- ¹⁴² Отечественная история. – 1993. – №2. – С.53.
- ¹⁴³ Комсомольская правда. – 1989. – 5 июля; Там само. – 1990. – 22 сентября; Новое время. – 1990. – №35. – С.30.
- ¹⁴⁴ Известия. – 1990. – 22 сентября.
- ¹⁴⁵ Правда. – 1990. – 3 февраля; Киевские ведомости. – 2003. – 3 февраля. – С.4.
- ¹⁴⁶ Факты. – 2005. – 19 августа. – С.3.
- ¹⁴⁷ Там само.
- ¹⁴⁸ Россия и СССР в войнах XX века. – С.567.
- ¹⁴⁹ Независимая газета. – 2002. – 31 июля. – С. 5; World Almanac and Book of facts – 1999. – A World Almanac Books. – P.848; Эхо планеты. – 2001. – №8. – С.23.
- ¹⁵⁰ Афганистан: проблемы войны и мира. – М., 1996. – С.128.
- ¹⁵¹ Новое время. – 1996. – №28. – С.18.
- ¹⁵² Там само. – 2005. – №10. – С.26.
- ¹⁵³ Факты. – 2005. – 26 марта. – С.3; Киевские ведомости. – 2005. – 26 марта. – С.5.
- ¹⁵⁴ Независимая газета. – 2005. – 22 марта. – С. 5.
- ¹⁵⁵ Эхо планеты. – 2004. – №34. – С.12.
- ¹⁵⁶ Там само; Факты. – 2004. – 2 апреля. – С. 11.
- ¹⁵⁷ Новое время. – 2005. – №25–26. – С.28.
- ¹⁵⁸ Там само. – №41. – С.26–27.
- ¹⁵⁹ Эхо планеты. – 2004. – №34. – С.12.
- ¹⁶⁰ Аргументы и факты в Украине. – 2004. – №47. – С.14.
- ¹⁶¹ Известия. – 1992. – 11 июня. – С. 3; Известия. – 1994. – 23 февраля.
- ¹⁶² Известия. – 2002. – 24 января. – С. 8.
- ¹⁶³ *Чепурин А.* Алиев после Алиева // Международная жизнь. – 2003. – №11. – С.99.
- ¹⁶⁴ Известия. – 2002. – 24 января. – С. 8; Азия и Африка сегодня. – 2003. – №7. – С.5.
- ¹⁶⁵ *Курасова Е.* Курорт на берегу войны // Литературная газета. – 2002. – №11. – С.4.
- ¹⁶⁶ Аргументы и факты в Украине. – 2004. – №39. – С.9.
- ¹⁶⁷ Азия и Африка сегодня. – 2003. – №3. – С.8.
- ¹⁶⁸ Вопросы истории. – 2001. – №10. – С.138.
- ¹⁶⁹ Известия. – 2004. – 23 июня. – С.3.
- ¹⁷⁰ *Вигнанский М.* Третьейские миротворцы // Время новостей. – М., 2002. – 15 июня. – С.1–2.
- ¹⁷¹ Новое время. – 2002. – №37. – С.33.
- ¹⁷² Аргументы и факты в Украине. – 2004. – №7. – С.14; Там само. – №18. – С.15; Там само. – 2006. – №8. – С.10.
- ¹⁷³ Эхо планеты. – 2001. – №44. – С.27; Новое время. – 2002. – №28. – С.16.
- ¹⁷⁴ Етнонаціональна структура українського суспільства: Довідник. – К., 2004. – С.47, 71, 81.

- ¹⁷⁵ Територіальний файл та супровідна документація матеріалів Всеукраїнського перепису населення 2001 року Закарпатської області. – Ужгород: Державний комітет статистики. Закарпатське управління, 2002; Ужгород. – 2003. – №12. – С.12.
- ¹⁷⁶ Россия и СССР в войнах XX века. – С.556.
- ¹⁷⁷ Мяло К.Г. Россия и последние войны XX века (1989–2000): К истории падения сверхдержавы. – М., 2002. – С.194.
- ¹⁷⁸ Вестник статистики. – 1991. – №1. – С.72.
- ¹⁷⁹ Россия и СССР в войнах XX века. – С.553–565.
- ¹⁸⁰ Там само. – С.566.
- ¹⁸¹ Известия. – 1993. – 28 декабря.
- ¹⁸² Чарный С. Тайны октября 1993. – М., 2004. – С.271.
- ¹⁸³ Россия и СССР в войнах XX века. – С.579–582.
- ¹⁸⁴ Новое время. – 1999. – №44. – С.18.
- ¹⁸⁵ Известия. – 1996. – 16 марта. – С.1.
- ¹⁸⁶ Соколов Б.В. Тайны второй мировой. – С.298.
- ¹⁸⁷ Трошев Г.Н. Моя война. – М., 2001. – С.44.
- ¹⁸⁸ Россия и СССР в войнах XX века. – С.584.
- ¹⁸⁹ Там само. – С.583.
- ¹⁹⁰ Известия. – 1996. – 5 сентября.
- ¹⁹¹ Соколов Б.В. Тайны второй мировой. – С.300.
- ¹⁹² Там само. – С.301.
- ¹⁹³ Там само.
- ¹⁹⁴ Россия и СССР в войнах XX века. – С.585.
- ¹⁹⁵ Всемирная история войн. Книга четвертая. – СПб., М., 1998. – С.759.
- ¹⁹⁶ Известия. – 1996. – 5 сентября; Мяло К.Г. Россия и последние войны XX века. – С.389.
- ¹⁹⁷ Соколов Б.В. Тайны второй мировой. – С.300.
- ¹⁹⁸ Газін В.П. Копилов С.А. Новітня історія країн Європи та Америки. 1945-2002 рр. – С.532.
- ¹⁹⁹ Россия и СССР в войнах XX века. – С.590.
- ²⁰⁰ Там само. – С.587–590.
- ²⁰¹ Соколов Б.В. Тайны второй мировой. – С.302.
- ²⁰² Россия и СССР в войнах XX века. – С.593.
- ²⁰³ Новое время. – 1999. – №52. – С.14; Эхо планеты. – 2000. – №11. – С.15; Россия и СССР в войнах XX века. – С.593; Новое время. – 2001. – №52. – С.18; Аргументы и факты в Украине. – 2002. – №38. – С.16; Новое время. – 2002. – №33. – С.8; Там само. – №34. – С.1; Фельгенгауэр П. Смертником – самое совершенное оружие // Новая газета. – 2003. – №41 (9–15 июня). – С.3.
- ²⁰⁴ Соколов Б.В. Тайны второй мировой. – С.302.
- ²⁰⁵ Независимая газета. – 2002. – 9 июля. – С.11.
- ²⁰⁶ Комсомольская правда. – 2000. – 17 марта. – С.5.
- ²⁰⁷ Там само.
- ²⁰⁸ Военные потери в российско-чеченской войне 1999–2003 года // Громадський контроль. – Київ. – 2003. – №37–38. – С.20.

- ²⁰⁹ Известия. – 2004. – 20 мая. – С.1.
- ²¹⁰ Шаповал С. Чеченская петля на шее России // Родная газета. – М., 2004. – 21 мая. – С.6.
- ²¹¹ Аргументы и факты в Украине. – 2003. – №52. – С.7.
- ²¹² Соколов Б.В. Тайны второй мировой. – С.303.
- ²¹³ Известия. – 2004. – 23 июля. – С.5.
- ²¹⁴ Независимая газета. – 2004. – 19 мая. – С.2.
- ²¹⁵ Телепередача ТСН. – 2004. – 17 листопада.
- ²¹⁶ Новое время. – 2005. – №12. – С.10.
- ²¹⁷ Там само. – №52. – С.15.
- ²¹⁸ Богданович В.Ю., Маначинский А.Я., Бутенко С.Г. Конфликты и войны после распада СССР. – Житомир, 2006. – С.212.
- ²¹⁹ Аргументы и факты в Украине. – 2002. – №38. – С.16.
- ²²⁰ Россия и СССР в войнах XX века. – С.590.
- ²²¹ Известия. – 2004. – 10 февраля. – С.10.
- ²²² Известия. – 2004. – 26 августа. – С.1; Аргументы и факты в Украине. – 2004. – №35. – С.6; Там само. – №26. – С.10; Известия. – 2004. – 2 сентября. – С.1; Факты. – 2005. – 6 апреля. – С. 3.
- ²²³ Факты. – 2006. – 30 августа. – С.3; Эхо планеты. – 2005. – №43. – С.12–13; Киевские ведомости. – 2005. – 30 мая. – С.5; Столичные новости. – 2004. – №33. – С.18.
- ²²⁴ Аргументы и факты в Украине. – 2005. – №42. – С.9.
- ²²⁵ Там само. – 2003. – №52. – С.7.
- ²²⁶ Известия. – 2004. – 20 июля. – С.1; Там само. – 2 сентября. – С.1, 5.
- ²²⁷ Воронов В. После Кадырова // Новое время. – 2005. – №19. – С.20–21.
- ²²⁸ Новое время. – 2005. – №48. – С.4.
- ²²⁹ Известия. – 2004. – 8 декабря. – С.1.
- ²³⁰ Евразия сегодня. – 2005. – №9. – С.61.
- ²³¹ Там само.
- ²³² Там само.
- ²³³ Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник. – С.314.
- ²³⁴ Богданович В.Ю., Маначинский А.Я., Бутенко С.Г. Конфликты и войны после распада СССР. – С.210.
- ²³⁵ 5-ий телеканал. Новини «Час». – 2004. – 6 вересня.
- ²³⁶ Грицак Я. Нарис історії України. – С.272.
- ²³⁷ Кульчицький С. Демографічні втрати України в XX столітті // Дзеркало тижня. – 2004. – 2 жовтня. – С. 21.
- ²³⁸ Історія України. Вид. 4-ге. – Львів, 2003. – С.344.
- ²³⁹ Зима В.Ф. Голод в России 1946–1947 гг. // Отечественная история. – 1993. – №1. – С.43.
- ²⁴⁰ Грицак Я. Нарис історії України. – С.272.
- ²⁴¹ Платонов О. Бич божий: эпоха Сталина. – М., 2005. – С.294.
- ²⁴² Соколов Б. Наркомы террора. Они творили историю кровью. – М., 2005. – С.467.
- ²⁴³ Платонов О. Бич божий: эпоха Сталина. – С.401.
- ²⁴⁴ Земсков В.Н. Заключение в 30-е гг.: социально-демографические проблемы // Отечественная история. – 1997. – №4. – С.67.

- ²⁴⁵ Соколов Б. Наркомы террора. Они творили историю кровью. – С.408, 501–503.
- ²⁴⁶ Кара-Мурза С. Советская цивилизация. Книга вторая. – М., 2002. – С.31.
- ²⁴⁷ Шубкин В. Трудное прощание // Новый мир. – 1989. – №4. – С.172.
- ²⁴⁸ Нилов Г. Сорок лет катастрофы // Новое время. – 2001. – №32. – С.37.
- ²⁴⁹ Соколов Б.В. Тайны второй мировой. – С.305.
- ²⁵⁰ Александров К. Генеалогия нового класса // Новое время. – 2006. – №12. – С.32.
- ²⁵¹ Суслов А.Б. Системный элемент советского общества конца 20-х – начала 50-х годов: спецконтингент // Вопросы истории. – 2004. – №3. – С.125.
- ²⁵² Там само. – С.126.
- ²⁵³ Россия и СССР в войнах ХХ века. – С.512, 517.
- ²⁵⁴ Суслов А.Б. Системный элемент советского общества конца 20-х – начала 50-х годов: спецконтингент. – С.132.
- ²⁵⁵ Залесский С. Великое переселение народов по-советски // Аргументы и факты в Украине. – 2002. – №20. – С.9.
- ²⁵⁶ Александров К. Генеалогия нового класса // Новое время. – 2006. – №12. – С.32.
- ²⁵⁷ Суслов А.Б. Спецконтингент и принудительный труд в советских пенитенциарных концепциях 1930-х годов // Отечественная история. – 2004. – №5. – С.88.
- ²⁵⁸ Там само.
- ²⁵⁹ Суслов А.Б. Системный элемент советского общества конца 20-х–начала 50-х годов: спецконтингент. – С.125.
- ²⁶⁰ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М., 1963. – С.168–185; Большая Советская Энциклопедия. Т.24. – М., 1977. – С.14–15.